

Loomade tohter.

S p e t u s,

kudas hobuste-, veiste-, lammaste- ja sigade-
haigusid tuleb arstida ja mill wiisil neid loo-
masid piab tõbede eest hoidma.

Trükiind M. Tõnisson'i kulguga.

Loomade tohter.

S p e t u s,

tudas hobuste-, weiste-, lammaste- ja sigade-haigusid
tuleb arstida ja mill wiisil neid loomasid piab tõbede
eest hoidma.

Дозволено цензурою. Дерптъ, 24-го Января 1890 г.
Типографія Г. Матизена въ Ревелъ, 1890.

T ä h e n d u s .

Miisugust loomade arstimise raamatut, kus kõi-
kide kariloomade paranduseks juhatusi antakse, on
rahwa poolt juba ammugi igatsatud. Ma püüdsin
seda soovimist täita. Suuremat ja täielikumat, kui
käsolew raamat on, ei olnud mulil võimalik teha;
sest ma tahtsin tema hinna nõnda weikeseks seadida,
et ka kõige kehmemad inimesed teda enesele jõuavad
osta. Miisugustele jule liigutajatele aga, kes minu
töö üle omas südamel kadestust tunnevad, annan
seda kulda väärt nõuu: võtke suled kätte ja kirju-
tage täielikum! Ma ei pahanda selle üle sugugi, kui
teie töö minu omast parem saab.

Wäljaandja.

21482

Üleüldine juhatus.

Räes olewas raamatus püian ma hobuste-, weiste-, lammaste- ja sigade-haiguste eemalle tõrjumiseks ja ära hääwitamiseks õpetust anda, mida mõistlikkudele loomade pidajatele väga tarwis lähäb. Ma tuletan siin aga kõikidele meelde, et haiguste eest hoidmine sada korda tähtjam on, kui nende ära häävitamine. Mõtlemine näituseks mõne tige da sia peale, kes haigeks on jäänud; temal lähäb tarwis, et rohtu piaks tooma ja mitu päewa järgimööda sisse andma. Saba haiguste ära tundmine teeb õppimata inimesele suurt takistust, sest et neid väga mitmet seltsi on. Teiseks juhtub apteek kaugel olema ja rohu toomine kallis. Kolmandamaks on rohu sisseandmine väga tülikas töö ja raiskab palju aega ära. Peale selle jääb teadmataks, kas suure hinna eest toodud rohi ka haiguse kõhane juhtub ehk ei. — Kui siis wiimaks, suurest waewa nägemisest ja ajawitmisest hoolimata, sinu loom ometi surmale ohwriks

langeb, siis oled ja temale teisi seda osa waran-
dust weel ligi wiskanud, kui ta just ise wäärt
oli. Peaagu sarnane lugu on ka teiste loo-
madega. Sellepärast hüian: Kandke suurt
hoolt loomade mõistliku hoidmise ja
toitmise eest! Püüdke nendest kõiki
asju eemalle tõrjuda, mis tõbe wõi-
wad tuua ning seda sigitada! Niisuguse
hea soowi tõrja saatmiseks leiate siit raamatust
hulga juhatusi, mis iga jauskonna ees otsas
seisawad ja järgmist pealkirja kannawad: „Hai-
guste eest hoidmine.“ Siin kohtas pangu
lugeja weel järgmisi juhatusi tähele:

1. Kui haigus tutaw ei ole, siis ei pia
rohtude sisseandmist mitte ette wõetama, waid
jäetagu haige parem loomuse jõuu parandada.
Mõistmata rohtude pruukimine wõib haigust
weel wõlamaks teha, aga mitte wähenendada.

2. Rohtude sisse andmise juures pia õpe-
tust meeles ja ära anna rohkem, kui ette on
kirjutatud. Sest sellega, et kõike rohtu, mis
keegi aga õpetab, loomale järgi mööda sisse
anda, on mitmed ise oma elajatele surmajaks
saanud ja enestele suurt kahju teinud.

3. Wedelate rohtude sisseandmise juures on
tarwis ettewaatlik olla, et sisse antaw rohi
mitte hingamise torusse ei lähä.

4. Põhku ehk heinu, mida hobuste, weiste
ja lammaste toiduks tarwitatakse, ei pia mitte
niisuguse talli ehk lauda lae peal hoidma, kus

loomad sees on. Sunnib aga ruumi puudus seda fiiski tegema, siis on tarwis, et lauda lagi saaks õhukindlaks tehtud, kas lubjamise ehk sauetamise abiga. Muidu lähäb lae peal olew põhk nõnda sandiks, et loomad teda heaste ei taha süia; ehk kui nad teda nälja sunnil piaks wõtma, siis wõib see jällegi haigust sünnitada.

5. Rõikide raskemate haiguste kohta pian seda soowi awaldama, et need, kelle ligikonnas õpetatud looma arst elab, temalt nõuu ning juhatusst paluksiwad. Kui haiget looma arstile näha ei wõi wiia, siis piab nõuu küsija haiguse märkide üle mõistma täielikku seletust anda. Selleks on tarwis, et ta haiget looma piab igapidi teraselt tähele panema. Nimelt: 1) Kudas ta seisab ja waatab, kudas ta oma kõrwu hoiab. 2) Kudas keha soojusega lugu on, kas ehk mõnes kohtas wähem ja teises suurem, wõi on ta wahetaw. 3) Mitu korda loom minutis hinge tõmbab ja kas ta seda kergeste ehk raskeste teeb. Kas hinge õhk on soe ehk külm ja kas tal mitte mõnda iseäralist haisu juures ei ole. 4) Kudas on lugu südamel ja soonte tufsumisega. 5) Mis sugune on suu, kas külm ehk soe j. m. Mis sugused on silmad, nina, hambad, keel. Kudas on neelamine, kas kerge ehk raske. 6) Mis sugune on roojus ja kusi, kas harilik ehk isesugune ja kui sage j. n. e. Lühidelt ütelda: Rõiki asju on tarwis hoolega

tähele panna, nii et arst sinu seletuste järele kohalift rohtu teaks anda.

I.

H o b u s e d.

Haiguste eest hoidmine.

Haiguste eest hoidmine on, nagu üleüldises juhatuses juba nimetasin, palju tähtjam ning tarwilikum kui haiguste arstimine. Sellepärast on soowida, et hobuste pidajad siin antud õpetusi hoolega tähele paneksiwad ja wiie peatüki wiisil pähä õpiksid.

1. Hobuste tallid olgu ruumi poolest lähedad ning soojuse poolest jahedad; õhk olgu puhas ja walguft rohkeste. Ohu puhastamiseks on soowitaw, et laudadest tehtud kindel toru ehk košnas talli laest katuse harja peale wälja läiks.

2. Kui ühes tallis mitu hobust on, siis piatwad nad kõik kõwaste kinni lõidetud olema,

et nendest keegi teisele haiget ei saaks teha. Rõitmiseks on kõige paremad nahk päitsed rauud ahelatega.

3. Haigeid hobusid piab terwetest lahus hoitama.

4. Libedal ajal teed käies olgu hobuste rauud terawad; see wähendab loomade waewa, hoiab neid kukkumise ja liig palawaks minemise eest, millest mitmesugused haigused tõusewad.

5. Rauutamise juures hoidku raua alla lööja selle eest, et naelu mitte liha ligidalle ning selle sisse ei löö. Duhtub seda, siis tõmmatagu nael kohe wälja, walatagu tärpentiini õli haugu sisse ja löödagu nael kaugemalle.

6. Rabja alt ei tohi midagit muud wärk-rauaga ega nuaga maha lõikada, kuid üksnes ripnewaid tükkese ja niisuguseid kõrgemaid künkaid, mis rauuda ei lase liikumata paigale jääda. (Hoopis ise asi on sellega, kui mõnda puudulist ehk wigast kapja tahetakse parandada.)

7. Kõrge wõi pika haakidega rauud on kahjulised. Kõige soowitawamad on krukwidega haagid, sest nende teritamise juures ei ole tarwis igakord rauuda alt ära wõtta.

8. Kui hobustel terawad rauud all on, siis ei pia neid kaewu juurde lahtiselt jooma aetama, nagu mõnes kohtas wiisiks on, waid neid wiidagu ohelikku pidi käefõrwas hoides.

9. Sõites ei pia hobusid siis mitte löödama, kui nad wett tahawad lasta. Nimelt

tähd ja ruunad on tähendatud ajal õrnad ja wõiwad sõhårdusest löõmisest kahju saada.

10. Kui hobune sõidust palaw ja hiline on, siis ärgu antagu temale mitte kaeru, waid heinu; kaeru wõib alles siis anda, kui ta jah-
tunud on. Niisamuti ei tohi hobusele külma jooki anda, kui ta sõidust palaw ja hiline on. Mõuab aga mõni hädaline põhjus jootmist, siis tehtagu wefi leigeks.

11. Sõidust tulnud palawat ning higest hobust piab jalutamisega jahutatama, siis talli wiitama ja tekk kattedeks peale pantama.

12. Hobuste rangid olgu suuruse poolest parajad ja nende harja alused nõnda pehmed, et kaela ei õeru. Sedelka wõõ olgu parajalt kinni, aga mitte liig lahtiselt ja padjakesed ning nende wahel koht olgu pehmed. Mäest ülesse minemise ajal piab sedelka rihm palju lõõwemalt olema, kui tasase tee peal. Rihma liig kõwaste kinni oled sünnitab mäest ülesse minnes seda õnnetust, et hobuse hingamine kinni jääb ning widaja loom järsku maha langeb. Niisugust apardust olen ma ise mitu korda juhtunud nägema.

13. Kui hobune kõwasti ennast täis on sõõnud, siis ei pia teda selle järele mitte järsku rasket koormat widama pantama, waid enne pisut puhata lastama. Niisamuti on kahjulik, kui hobust täie kõhuga kõwasti sõitma sunni-

takse. Teda lastagu tähendatud korral esite sammu-käia.

14. Hobust joodetagu sagedaste. Rõige kasulikum selleks on allika- ning jõe-vesi. Seiswad weed, mis tiikides, lompides ja soodes on, ei ole hobuste joogiks mitte soovitawad, sest nendest wõiwad mitmed haigused tõusta.

15. Ärgu antagu hobustele mitte hallitama ehk tolmama läinud heinu. Kus puudus ning nälg seda ometi sunnib, seal piab katsuma niisugust toitu, enne ette andmist, päikese paistel ehk tuule käes kuiwatada.

16. Kus talli ehk lauda pealsed mitte õhukindlad ei ole, seal ei pia mitte hobuse toitu talli peal hoitama, kus sõnniku hais ning halw õhk temast läbi käib.

17. Hobusele rohkemat söögiandmist piab aegamööda suurendatama, aga mitte järsku. Mõned hobuse pidajad lasewad oma kahjandjat kodus nälgida, aga kui nad „woori“ lähawad ehk pikka sõitu ette wõtawad, siis annawad nad temale korraga nõnda palju kui ta weel sööb. Niisugune tegu on täitsa kahjuline, sest ta rikub hobuse seedmist ja raskendab koorma widamist.

18. Rohitsemise juures pian seda nõuu andma: Kus haigus mitte täieste tuttaw ei ole ja rohud niisamuti kahtlased wõiwad olla, seal jäetagu haiguse paranemist looduse-wäe hoolde, sest mõistmata rohtude sisse andmine

wdib haigust weel rängemaks teha ja kahju sünnitada.

19. Hobuseid piab sagedaste jügema ehk hammima. Mida rohkem nemad on higistanud ja mida enam aeg kewade poole lähäb, seda sagedamine lähäb nende kehale puhastamist tarwis.

20. Hobuste söögiks on kõige paremad hea aru-hein ja kaerad. Odrade ning rukiste söötmine on kahjulik, sest ta sünnitab hobusele seedmise wigasid ja muid haigusid. Hoopis parem on leiba anda; see piab aga wanaks läinud leib olema. Kõige tähtjamat tulu saadab leitwa andmine pika teekäigi peal, kus aega ei ole hobust muu toiduga sööta.

21. Suurewiljadest sünniwad hobuse toitmiseks porgandid kõige paremine. Kartohwleid wdib hobusele üksnes keedetult anda, aga süski mitte muidu, kui haganatega ehk peenikeseks lõigatud hõlgedega segatult. — Soo-heinad ei ole mitte üksi sellepärast laidetawad, et nendel wäga wähä toidu-ramnu sees on, waid nemad sünnitawad ka mitmesugust haigust.

22. Sõidu hobustele, olgu need posti sõitjad ehk muud, kelledelt rutulist sõitu ja jõuudu nõuutakse, ei ole jahu söötmine mitte kasulik, sest ta ajab hobused raswa ja paneb neid kergeste higistama. Töö hobustele wdib aga jahusööki kasuga anda.

23. Kui hobuseid noore rohu peale sööma

saadetakse, siis antagu nendele enne kuiwi heinu, lastagu siis paar tundi rohtu süia ja antagu selle järele jälle kuiwi heinu. Nõnda harjutadagu neid nädala aega. Niisugusel wiisil wärske rohu söömisele harjutamine saadab seda kasu, et hobune mitme raske haiguse eest hoiatud saab.

24. Haigeid hobuseid ei pia mitte tööle sunnitama.

25. Iga haiguse juures tuleb seda meeles pidada, et looduse parandamise jõud kõige suurem tohter on; ilma temata ei aita ka kõige paremad rohud midagit.

Tähendus. Selle raamatu taga otjas, V. jaus, on loomade tiinuse tabel ja mitmed muud tähtjad õpetused, mis hobuse pidajal tarwis on tähele panna.

---

1. Tiirud.

Tiiru haigus on hobuse juures kõige sagedamatest ette tuleja haiguste seast, ja nii kardetakw, et wististe wähä haigusid on, mis nõnda palju ohwreid nõuawad, kui nimelt tema. Harilikult tuleb tiiru tõbi häkitselt, ilma mingisuguse eesmärkideta. Hobune jätab söömise järele, taganeb sõime juurest eemalle, kaabib esimeste jalgadega, tõmbab jalad kõhu alla kooku, waatab sagedaste kõhu poole, ehk napsab

suuga sinna poole, wehkleb sabaga, on rahutu, astub oma asemel ühele ja teisele poole, heidab maha, püiab püherdada, ägab, kargab ülesse, püiab rooja wälja heita ja kusta, aga ei saa. Wahest jääwad need walu awaldawad tegetwused seisma, algawad siis aga jälle uue jõuuga peale. Loom laseb põlwili maha, tagumist otša püüsti pidades, ehk istub koera kombel tagumise otša peal, keha esimest poolt ülewal hoides.

Haigus tuleb külmetamisest, liiast söömisest ja sellest, kui loomale söömise järele mitte puhkamise aega ei anta, harjumatast toidust, rikutud söögist, härmatanud ehk külmetanud toidust, mitmesuguste äritawate ja lihtwiste toitude läbi, sisekonna usside, soolikakiwi, soolika koha pealt ära liikumise ja soolika ning kõhunaha põletiku läbi. Nende mitmesuguste haiguse põhjuste pärast on tiiruhaigus ka mitmekesine. Kõige rohkem tuleb seda haigust liia söötmise läbi ette, mida ka puhutiirudeks nimetatakse. Arstimine sünnib järgmiselt: Looma, nimelt ta kõhtu, derutakse õlenuustikuga aeg ajalt tugewaste. Kui tärpentiini õli ehk kampuse piiritust kae pärast on (hädakorral aitab ka lambi õli), siis pritsitagu looma nahk sellega enne derumist üle. Pärast jalutadagu looma aegamööda. Argu lastagu haiget ennast mitte järsku maha wisata. Peale selle lastagu tale esmarchi*) aparaatiga

*) Tähenäus: pitemat seletust esmarchi aparaati üle leiad selle raamatu taga otšas, V jaus § 12.

iga weerand tunni pärast leiget seebi ja soola wett tagast sisse, kuni loom tugewaste rooja hakkab wälja heitma. Sisse antagu $\frac{1}{2}$ naela glauberi soola, mis $\frac{3}{4}$ toobi leige wee sees ära sulatadi. Umbes tunni pärast antagu seda niisama palju jälle. Pärast terweks saamist piab loomale mõned päewad wähem toitu andma.

2. Nõlg ehk lõuatõbi.

Haiguse märgid on: hobune on tüdinemud olekuga ja higistab töö juures kergeste; filmad on kurtwad, wehised ja natuke punakad; söögiisu ja erkus wähem; sage köha ja nohifemine; punane ninanahk. Alustuses woolab ninasõrmetest wedel, läbipaistew wefi, mis mõne päewaga walgeks, paksums, mädasarnaseks ilaks muutub, mis wäga rohkest wälja woolab. Sellega ühes paistetawad ka lõua rahud ülesse, lähewad soojaks ja walusaks. Et aga ka rahude ümber olew sidewõrge põletikusse lähäb, siis lähäb paistetanud koht enamiste wäga suureks, nii et temast pärast terve lõua alune täis on. Siis tulewad neelamise ja hinge tõmbamise takistused nähtawalle. Pärast sünnib paistetuses mäda ja tuleb ühest ehk mitmest kohast wehise wedelikku wälja. — Nõle haigusesse jääwad enamiste kõid hobused.

Arstimine: Kerge nõle haigus lähäb tuge-

wate hobuste juures iseenesest ära. Et lõuapaistetuse mädanema minekut fergitada, õerutagu seda kohta iga päew sia raswaga ja hoitagu haige koht soe. Seda wõib kõige paremine tükise lamma nahaga teha. Nahk piab nii suur olema, et ta terve paistetuse kohta ära katab. Nahast mingu kaks riba ülesse poole, mida pidi ta kula kohal, kõrwade taga, kinni siutud wõib saada. Lamma naha asemel wõib ka willasid lappisid wõtta. Niipea, kui paistetuse lõhkenud, piab lappide peale rohkesti takkusi pantama, mis mäda oma jisse tõmbawad. Iga hommiku ja õhtu tulewad takud uuendada. Ka nartsusid tuleb aegajalt wahetada. Soolitaw on, et lõhkenud ja paistetunud kohta, igapäew kord, kaheprotsendilise karboliveega seest ära pestakse.

3. Palju werd suus.

Kas hobusel liiga palju werd suus on, seda tuntakse sellest, et hobune juures wett natuke haawalt maigutab ning ühe joonega janu täis ei joo. Ka wõib kägega hobuse suulage katsuda. On seal liiga werd, siis on suulae nahk pehme ja seisab koti moodi. Nii august wiga arstitakse sell wiisil, et pehmesse kohta aadri rauaga weikene rapsukene lüiakse ja üleliigset werd lastakse wälja woolada.

4. Tatitõbi.

Tatitõbi on hobuse haigustest kõige hirmsam ja kardetavam, nimelt selle poolest, et tema vastu tänini veel mitte rohtu ei ole leitud. Ta ilmub esiteks hobuste juures nähtavale ja hakkab nendest ka inimeste, kitsede, lammaste, kasside, koerte ja sigade külge. Weiste külge ei näita tema sugugi hakkawat.

Haiguse märgid on: Nina ilanaha sisse, kopsudesse ehk naha sisse tekivad pisukesed kollakas-hallid wistrikud, mis nõõpnõelapea kuni weikese hernetera suurused on. Et neid wäga tihedalt koos on ja nad ruttu lõhkewad, siis on selle läbi warssi suured mädanemise haawad sündinud.

Tatohaige hobuste ninasõõrmetest jookseb kollakat-rohelist mäda wälja, mis mõnikord we-rega segatud on. Haigus wõib mõne nädali, aga ka mõne aasta wältada ja lõpeb looma surmaga. Nagu kuulsad loomaarstid Schütz ja Voelfler tõendawad, sündida see haigus pisukeste hingeliste (batfilluste) läbi.

Tatitõbe arstimine on wõimata, sest et, nagu ülemal sai üeldud, tema vastu mingisugust rohtu ei ole leitud ning et ta inimeste ja loomade kohta nii kardetaw on, et ta alati surmab. Tatitõbised loomad piawad kohe ära- tapetud ja nülгимataalt hauku actud saama. Kõik asjad, mis on nendega kokku puutunud, piawad

6%-lise karboliveega ehk $\frac{1}{1000}$ % suplimatiga puhastatud saama; niisamati talli pörand, kui see lauast on. Mulla pörandal võib korra pealt ära vedada ja uut mulda asemele tuua. Tall saagu mõni nädal tuulutatud, enne kui uued hobused sisse pannaakse.

5. Köha.

Köha tõuseb enamiste sellest, kui hobune palawa ning higise kehaga külma tuule kätte seisma jääb ehk külma wett joob. Eriti köhib loom kuitwalt, aga aegamööda hakkab ta suust ja ninast tatti wälja ajama. Kui kuitw köha wäga kaua kestab, siis piab hobusele aadert lastma. Peale selle piab diete peenikest weewli pulwert wee sekka segatama ja köhakannatajale sisse antama. Söögiks antagu köha pödemise ajal wilja kessa ning jahukliisid ja pisut heinu. Kui köha juba rindade sees on mädanemas, nõnda et mäda wälja tilgub, siis segatagu 1 lood peenikest weewelt ja 1 lood aarandi juurt meega segamine ja antagu, igal homikul, hobusele sisse.

Tuleb aga köha sisekonnast ja kui hobune seal juures lahjaks jääb, siis on tarwis 1 lood peenikeseks derutud raua tuhka wõi tagi ja 1 lood aarandi juurt meega segada ning sisse anda.

6. Suu kangeistus ehk framp.

See haigus tuleb külmetamisest; tema märgid on: Hobuse suu jääb kangeks, nii et hammaid enam lahti ei saa, siis jäävad esimesed jalad, selle järele teha ja tagumised jalad kangeks. Niisugusele haigele loomale tuleb kaelast kolm naela werd wälja lasta. Ja kui wõimalik on suud lahti teha, siis antagu temale iga 8 tunni järele rohutu sisse, mis järgmisel wiisil tuleb walmistada.

Pane üts lood juudasitta (Teufelsdreck) poole toobi keewa wee sisse ja lase ära sulada. Siis pane senna juurde $\frac{1}{4}$ lood oopiumi ja $\frac{1}{4}$ lood kumpust, sega heaste segamine ning wala hobusele kurku. Kui sell wiisil rohitesedes kangeistus sugugi wähänema ei hakka, siis on tarwis 18-ne tunni järele weel pool toopi werd wälja lasta. Kui siiski weel abi ei saa, siis on paranemise lootus kahtlane.

7. Ninast werewoolamine.

Tuleb ette, et hobusel mõlemast ninasõõrimest werd hakkab wälja woolama, ja mõnikord nii rohkesti, et elu wõib wõtta. Kust see haigus hakkanud, ei wõi igakord mitte kindlaste tunda. Ta wõib tulla kaugeteelisest kiirest sõidust, siis raske koorma widamisest,

wastu rindu löömisest, kange auurude sisse hingamisest, alalisest kangest kõhast j. n. e. Ka wõib see mõnest iseäralikust nina naha küljes olewa haiguse läbi sündida. — Kui werejooksmine, olgu ka weiksel mõedul, sagedaste tagasi tuleb, siis on suurt hoolekandmist waja, sest ta wõib tatitõbe eelkäija olla. — Kerged werejooksmised jääwad iseencsest järele. Kange werejooksmise wastu on hea külmad sidemed ümber pea panna, ehk jälle pead külma weega ehk lahja äädikaga kasta.

8. Söögiisu puudus.

Sagedaste tuleb ette, et hobune liig wäha sööb, ehk selle põhjuseks küll mingit haigust tema küljes tunda ega näha ei ole; niisugustel korradel on kas seedmine halwa korra sisse satunud, keel haige, suu wigane ehk hammas on liig terawa kantidega, mis keelt ja suu nahka haawatwad. Si leita aga suus ega hammaste küljes wiga, siis on haiguse põhjuseks küll kõhu närwide nõrgaks jäämist arwata ja neid tuleb seega jälle tegevusele saata, et magu rohitsetakse. Rohitsemiseks segatakse $\frac{1}{2}$ loodi oksle ajajat wiinakiwi, $3\frac{1}{2}$ loodi kalmuka juurt, niisamapalju galganti juurt, kadaka marju, kõõmneid ning sinepit wee ja jahuga taigna sarnaseks pudiks kokku, mida 3 kuni 4 korda

päewas hobusele keele peale tuleb määrida. Haiget hobust piab rahu andmise ajal ja ka pärast hea rammusa aga terve toiduga söötma. Roguni sündlik on hobuse küna peale tükk kiwi-foola seadida, mille küljest ta tahtmise järele wõiks lakkuda; wõib ka muidu soola hobuse toidu sisse panna. Kellel ülemal nimetatud rohtusid wõimalik muretseada ei ole, see wõtku osakene pipart, tampigu peenikeseks, segagu küis-laukadega segiks kofku ja õerugu sellega hobuse suud, keelt ja hammaid.

9. Silma haigused.

Silma haiguseid on mitmet seltsi, millede hulgast ma ühe wastu tean abi juhutada. Seda haigust nimetatakse ka kale- ehk plekitõbeks ja ta sünnib looma enese halwast wereist ehk kõrrede torfamisest ja piitsa hoopidest silma pihta. Niisugust haigust tuntakse sellest, et hobuse silmad on tumedad ja wesised -- silma peal on õhuke nahakord. Selle tõbe parandamiseks wõetakse natuke head sahwrani, õerutakse peenikeseks ja sõtkutakse paraja osa mageda wõiga segades, salwiks. Sellest salwist pannakse igal päewal hernetera suurune tüükene hobusele silma sisse, kuni nahk ära kaub. —

Teine haigus, millest ma siin tahan rääkida ja mida hobuste seas sagedaste ette tuleb,

on **nägemise puudus**. Ta figineb enamiste sellest, kui hobust noorelt väga raske tööga ehk sõiduga on higistatud ja näljutatud ning selle järele teda wiljaga kõwaste söödetakse. Ka on seda ette tulnud, et noored hobused liig rasket koormat wedades pimedaks on jäänud.

10. Suu=ussid.

Mitu korda tuleb ette, et hobusel kirkus ussid on, mis teda mitte süia ei lase. Selle haiguse tundemärgid on: hobune waatab külgedele peale, tambib esimeste jalgadega wastu maad, wiskab ennast pikali, tõuseb jälle ülesse ja hakkab sööma; mõnikord heidab ka wanke wõi ree ees maha.

Arstimine on järgmine: wõdetakse suurookimise hari kätte, kistakse hobuse suu lahti ja kraabitakse suu kõri=sõlmest saadik puhtaks. Siis wõdetakse 6 munakoort, pigistatakse peus puruks, pistetakse hobusele suhu ja hoitakse ta pea ülespidi, et koore tükid alla lähawad. Siis antakse hobusele heinu ja kaks woodrit kaeru; on need söödud, aetakse temale jälle 6 muna koort kirku, ning sellega on hobune ussidest lahti.

11. Mau= ja foolikate põletik

on hobustel sage külaline. Tema märgid on: loom on rahutu, seisab keha alla kokku tõmma=

tud jalgadega, waatab kõhu poole, trambib jalgadega, wehkleb sabaga, heidab maha ja püherdab. Seal juures on keha kangeste täis, nähtawal olewad ilanahad rohkeste punased, kuiwad ja palawad. Kord on temal ummustus, kord pasandus; loomal on kange janu ja langeb, nimelt kui midagit kihtwist toitu kehas on, minestusesse.

Haigus lähäb enamiste wäga ruttu, tihti 24—36 tunniga mööda ja on sagedaste surmaw. Ta tuleb mitmest asjast, söötmise wiaist, külmetusest j. n. e.

Arstimisel lastakse rohkeste werd; sisse antakse järgmist rohthu: toobi kaerakeeduwee sisse pannakse $\frac{1}{2}$ loodi kalomeli ja $\frac{1}{2}$ naela glauberi soola; sellest antakse iga poole tunni pärast weerand jagu. Röhtu derutakse ühepaljust jaust tärpentiini õlist ja salmiakwaimust seguga. Selle juures pannakse loomale heaste põhku alla, antakse temale sagedaste rammust jooki juua ja peetakse tall soe.

12. Kuse=tõbi.

on hobusel, kui ta liialt ja sagedaste kuseb, nii, et kui terve päewa osa kokku saaks korjatud, seda küll 3—5 ämbri täit oleks. Kusi on wefine, peaaegu ilma karwata ja iseäralise nõrga haifuga. Haigel hobusel on weiksem söömaisju, aga suutuks ära see ka ei ole. Selle

haiguse peatundemärk on aga hobuse suur jooma janu, mida waewalt waigistada wõitakse. Üle-aru kusemise pärast lähäb hobune lödwaiks ja jääb lahjaks; tema endine hiilgaw, file karw kautab oma läike ja lähäb karuseks. Haiguse kestmine on mitmesugune, ta wõib paari nädala pealt mitme kuu ja weel pikema aja peale wenida. Kui haiget looma aegsaste rawitsema hakatakse, kaub tõbi paranemisega, wastalisel korral aga lõpeb loom silma nähtawalt, nii et temast muud järele ei jää, kui luu ja nahk, kuni wiimaks sureb.

Kuse-tõbi sünnib enamiste ifka, kui hobust halwa toiduga söödeti, nagu tolmuste, kopitama läinud kaertega ja halwa põhuga. Niisama wõiwad selle haiguse sünnitajad ka wõeras, harjumata wesi ja ära külmetamine olla.

Parandamine on kerge ja enamiste ifka mõjuw. Hobune tuleb soojalt hoida ja teda mitte wihma, niiskuse ega külma kätte wiia. Söögiks tuleb talle ainult head, terwet toitu anda. Enne haigust sööditud kaertest järele jäänud osa ei tohi temale enam ette wiia, kui nad ka pealt näha head oleksiwad, waid selleks piab uusi muretsema. Arstimise rohuks wõetakse ligi weerand loodi kumpust ja $\frac{1}{2}$ loodi tambitud ingweri juurt, tehakse jahu ja weega taignaks ja määratakse sellest iga päew paras osa hobuse keele peale. Nelja kuni kuu päewaga on nõnda rohitsetes haigus kadunud.

Ei piaks aga see rohi mitte awitama, siis on tarwis järgmist rohu-pudru hobusele 2—3 korda päewas keele peale määrada: kumpust 1 lood, maarja-jäed, tammekoort, hirwe sarwe õli, igast ühest 2 loodi, angelika juurt ja kadaka marju, kumbagit 6 loodi, pisut jahu, ja wett tarwitust mööda.

13. Kusi finni.

Sagedaste tuleb ette, et täkud ja ruunad kusta ei saa ja neil needsamad haiguslised tundemärgid on, mis tiirude juures ette tulewad. Haige loom püiab sagedaste nagu kusele hakata, ilma et kusi wälja tuleks. Ta lööb tagumiste jalgadega wastu kõhtu, just kui tahaks sealt kärpsed ära tõrjuda ja ajuti pöörab ja wäristab ta sabaroodu. Haigus tõuseb enamiste niisamasugustel põhjustel, mis tiirused sünnitawad, aga ka sellest, kui hobusel käimise peal kusemiseks mahti ei anta. Arukordadel on hobuse kuse finni olemise põhjuseks kusetoru põletik, ehk ka põiesse kusekivi sündimine. Enamiste igakord on kõhuhaiguslega ühtlasi ka kusi finni, ilma et wiimselt nimetatud tõbi siis selle haiguse juures pea haigus oleks. — Mõnikord on hobustel mood, ainult põhu peale kusta ja kui seda jalge all ei ole, siis hoiawad kuse finni. Pantagu sellepärast haigele hobusele

põhku alla. Ei hakka ta nüüd weel kusema, siis pista õliga määratud käsi pära-soolikat pidi hobuse sisekonda ja mulju seal õrnalt põit, mille järele hobune siis enamiste ikka kusele hakkab. Ka soojad auutuste panemised ja sooja õliga kusetoru wõidmised aitawad; muud rohitsemist pole tarwis ette wõtta, sest et see haigus ikka mõne teise tõbe kaashaigus on.

14. Sisekonna usfid.

Enamiste nälgind ja kõhnaks jäänud hobustele tekkiwad sisekonna usfid, siis aga ka warssadele, keda liig wara ära wõderutadi, ehk kes mõnel muul põhjusel waeseks ja põnni jäiwad. Kindel tundemärk, et hobusel usfid, on siis kui neid hobuse sita sees leida, sest et nendest üks osa ajuti sellega sisekonnast wälja saab heidetud. Kui hobusel usfid, on tal nende pärast mõnikord kõht haige, ehk tal tulewad koguni lange-tõbe sarnased haiguse hood peale. Ometi on hobusel usside pärast vähem häda, kui seda ustakse.

Sisekonna usside kautamiseks antagu hobusele tubliste terwet toitu kõigil parandamise ajal süia. Rohuks olgu: ussirohtu, reitwaste seemnid, koirohtu ja ahju tahma, igast ühest 3 $\frac{1}{2}$ loodi ja 1 lood hirwesarwe õli ja 1 lood tärpentiini õli tehaксе jahu ja weega taignaks, ning antakse see kahe päewa ajal hobusele sisse. Warssadele antakse sellest rohust pool osa. Kui

aga niisugusel hobusel sisekonna usfid on, kes muidu heaste söödetud oli, siis on temale järgmine rohi sisseandmiseks parem: offsele ajajat wiinakivi $\frac{1}{2}$ loodi ja juuda fitta, baldriani, usfirohtu ja hirwesarwe õli, igast ühes umbes $4\frac{1}{2}$ loodi ja $2\frac{1}{3}$ loodi tärpentiini õli teewee ja jahuga taignaks; seda antakse 3 päewa aja sees sisse. Ka walge arseenik ajab usfid ära; sellest tuleks haigele hobusele ilma kartuseta, et ära tapab, iga päew $\frac{1}{10}$ loodi sisse anda. Arseenik raputatagu sisseandmiseks haganate peale. Saab 5—6 päewa hobune arseenikuga rohitud, siis on usfid ka kadunud. Kus hobune arseenikut ära jduab kannatada (ühele hobusele on 40-ne päewa sees peale 3 loodi arseenikut sisse antud ja pole siiski surnud) on see inimestele ja teistele loomadele koguni surma rohiks. Hobusele sisse antawa arseeniku hulka segatagu, et asi julgem oleks, mõned näputäied toirohtu; aga ka siis on ta ikka weel väga kihwtine.

15. Pafandus.

Haigus on sellest näha, et loomal oma loomuliku tühendamise juures ainult enam ehk vähem wedelat rooja wälja tuleb. Haiguse sünnitajad on külm, wesine ehk liig kuinud toidus, harjumata ehk halb wesi j. n. e.

On haigus kergem, siis parandatakse teda selle läbi, et loomale teistsugust toitu antakse,

mis kuiwalt ette tuleb panna, heinu ja kaeru weikestes osades antakse ja natuke toorest wõdi kuiwalt kõrwetatud jahu sinna hulka lastakse. Ühtlasi piab looma soojas hoitama. On roojus wäga wedel ja söömaisu enam ehk wähem kadunud, siis antakse järgmist putru sisse: kalmuse juurt, angelikat ja koirohtu, igast ühest 8 loodi tarwilise osa wee ja jahuga pudruks tehtud ja seda temale kahe päewaga sisse söödetud. Raskestel kordadel on hea järgmine pudru: maarjäd ja rauawitrioli kummagit 2 loodi, tamme koort, kalmust ja hirwesariwe õli iga ühte 3 loodi, jahu ja wett niipalju kui waja. Seda määratakse iga 2—3 tunni pärast kanaanuna suurune tükk loomale keele peale.

16. Sügelised.

Hobuse sügamise wiga tuleb weikestest loomakestest, mis naha peale ja naha sisse pesitama lööwad. Neid loomakesi wõib roheline seebi ja tubaka weega ära hufata ja siis saab hobune terweks. $\frac{1}{4}$ naela tubakat keedetakse 7 toobi wee sees hästi wälja, siis kurnatakse saadud leem ära ja pruugitakse hobuse naha pesemiseks. Et aga tubaka weesi kihwtine on, siis ei tohi kõiki looma keha mitte korruga pesta, waid pestagu esite kaela ja pihta ning

mindagu mõne päewa järele rohitemisega edasi. Selle eest on hoida, et hobusele mitte tubaka wett filma ei lähä.

17. Haawadest.

Haawadest nimetatakse lõhet, olgu see looma keha pehmeis ehk kõwas jagudes. Kõik haawad on enam ehk vähem walutegijad, iga haawa juures jookseb vähem ehk rohkem werd, kõikide kaasas käib põletik. Olgu küll, et haawad mitmesugused on, siiski maksawad kõikide parandamise kohta järgmised ühised õpetused: Esiteks kantagu selle eest hoolt, et werejooks haawast finni saaks pantud; mõnikord tuleb haawast nii wähe werd, et see iseenesest finni jääb, teine kord aga nii rohkel mõedul, et werest kuiwaks jäämist ja seega surma karta on. Kui haaw parajalt werd wälja annab, pestagu seda äädikaga ehk wedelikuga, mis 4 loodist maarjääst ja ligikorda toobist weest tehtud. On haaw niisugusel kohal, et seda siduda wõib, siis pantagu selle siise märjaks kastetud lapp ehk taku topis ja siutagu selle peale kõwaste side, nii et haaw finni saaks litsutud. Ei jää aga werejooksmine siiski mitte weel finni, siis kastetagu märg linane riie ehk takud segusse, mis 3 $\frac{2}{3}$ loodist weetlihapust, 3 loodist wiinawaimust ja korterist weest on kokku pantud. Kõige pa-

hemal korral põletadagu haawa tulise rauaga ehk siutagu sooned kinni. On werejooksmine järele jäänud, ehk teda polnudki, siis puhastatakse haaw puhtaks ja pestakse külma weega, mis peale paranemine, kas rutulise kokkufaswamisega ehk mädanemisega peale hakkab. Esi- mene, mis muidugi parem, sünnib ainult siis, kui haaw lihtne, ilma pigistujeta ja mustata on, kui haawa ääred parajalt kokku puutuvad ja kui palawik wäga suureks pole läinud. Kui haaw puhastatud, õmmeldakse ta nõela ja niidiga kinni.

Ei ole haawa ääresid wõimalik ruttu kokku tõmmata, siis lähäb haaw 3—4 päewa järele mädanema, üleüldine paistetuse kaub aegamööda, uus liha kasvab haawasse, mille läbi see täis saab täidetud ja suuremat ehk vähemat harmi järele jättes terweks saab. Üks kuni kolm korda päewas pestakse wälja jooksnud mäda ära ja peetakse selle eest hoolt, et ta ikka takistamata haawast wälja wõib jooksta. Kõik muu toime- tus on haawa juures ülearu ja koguni kahjulik; liig suurte ja liialt walutawate haawade juures wõib ometi ka werd laske ja haawale külma wee rätikut peal hoida; seda wiimast teh- tagu aga 5—6 päewa järgimööda. Mõnikord ei taha haaw õigel kombel mädanema minna, waid mäda asemel jookseb tema seest werist wett wälja, millel paha hais juures on. Sarnasel korral tuleb haawa päewas 3—4 korda järg-

mise wedelikuga niisutada, kuhu 1 loob tärpen-
tiini, 2 munarebu ja ligi pool toopi lupja wee
sisse ära liutatud on. Mõnikord hakkab liig-
liha haawa sisse kasvama. See on punaka
ehk sinika käsna moodi. Ta ei täida ainult
haawa täis, waid kasvab ka üle haawa äärte
välja ja on nii õrn, et weikese külge puutu-
mise juures werd hakkab jooksuma. Et haaw
liiglihaga mitte ei parane, siis kautatakse see
seega ära, et iga päew kord wähe punase prät-
sipeta pulwert ja maarjää tuhka haawa sisse
puistatakse. Mõnikord mõjub liigliha kauta-
miseks juba, kui haawasse pisut peeneks
tambitud sinise witrili pulwrit puistatakse.
Kes haawasid palju ei tunne, arwawad iga liha
narmakest, mis haawa sisse tekkib, liiglihaks,
ning püüawad neid haawa seest kautada. Argu seda
tehtagu, sest nõnda saab sagedaste liigliha nime all
pärisk liha, mis haawa kinni kasvamiseks tar-
wis, välja kistud ja haawa paranemine takis-
tatud. Ei ulata uueste haawa sees kaswanud
liha narmad mitte wäga üle haawa äärte välja,
siis jäätagu need mõneks tükiks ajaks puutumata.

Kõige haawade seast on liikmekohal asuvad
haawad kõige tähtsamad, sellepärast tahan nen-
dest eespool weel rääkida.

18. Liikmehaawadest.

On mõni teraw wõi torkaw asi kühugille
liikme kohta haawa sünnitanud, siis on see sel-

lest tunda, et haawa seest otsekohe wäähä kolla-
 kas, limane weniw wedelik — liikme lima —
 wälja immitseb, mis kui ta pisut aega õhu käes
 seisnud, kokkuläinud kanamuna walge sarnane
 on. Niisugune haaw on hobusel wäga halb ja
 walus; liige ja liikme ümbert paistetab ülesse,
 hobune ei wõi haige kintsu peale tuetada, tal
 on palawik, sööb wäähä, hingab ruttu ja ei
 heida mitte maha. Liikme haaw on igaford
 hädaohtlik, ta surmab looma ehk teeb eluks ajaks
 lombakaks. Haawa peale pantud külma wee rä-
 tikud ei näita mõjuwat, küll aga kange rohtu-
 dega õerumised. Sellepärast õeru haawa 3
 päewa järgimööda, iga päew üksford järgmise
 salwiga: $1\frac{1}{6}$ loodi kanthariiden pulwert,
 $\frac{1}{2}$ loodi euforbiumi pulwert, tärpentiini ja
 magedat sia raswa, lumbagist pisut rohkem kui
 2 loodi. Esiotsa näitab haawaga lugu nagu
 pahemaks minewat, sest paistetuse lähäb suure-
 maks, aga mõne päewa järele tulewad parane-
 mise märgid nähtawalle. Wäga hea parane-
 mise tundemärk on, kui ilajookse haawast ära
 jääb, sest niikaua, kui see edasi kestab, pole
 paranemisest juttugi. Et wäljajookswat liikme
 lima paksuks teha, nii et see haawa nagu kinni
 topib, tarwitatakse kangete õerumise rohtude kõr-
 wal mitmeid teisi rohtusid. Nii pruugitakse
 kollodiumi sees liutatud Tannin'i, põrgukiwii,
 rabeli-wett, mis ühest jaust puhastatud weewli-
 hapust ja 3—4 jaust wiinawaimust kokkupan-

dud. Heaste söödetud rammusal hobusel wõib põletiku takistuseks aadert laske, ja ka aaloe lagranzi anda. Kestab liikme haatwa parandamine kaua, siis piab hobuse seisumist sellega kergitama, et teda kabe laia wööga nagu ülesriputatakse, onieti nii, et jalad ikka maa külge puutuwad.

19. Sõtgu-tõbi.

Selle haiguse sümmitamiseks wõiwad mitmesugused põhjused olla, nii näituseks klaasi tüki ehk naela otsa astumine j. n. e. Ka wia suurus on selle järele, kas teraw asi sügawalt wõi õhukeselt kabja sisse tunginud, kas kabi siit wõi sealt wigastatud. Sagedaste jääb selle äparduse läbi hobune eluks ajaks lombakaks ehk temal jääb suu ammuli. — Parandamiseks on kõige pealt tarwis, et kabjasse tunginud asi wälja tõmmatakse. Siis lõigatakse haawatud koha ümbert 3-me kopiku suuruselt kabja põhi wõi päkk, wärk-rauaga haatwa kohalt õensaks, tehakse haatwa hauf weel wähä suuremaks ja pannakse haige jalg lehma sitta sisse, ehk kui seda ei taheta teha, siis hoietakse haiget jalga päewade kaupa külmas wees. On mõne päewa järele haatw mädanema läinud, siis walatakse haatwa sisse päewas kaks kuni kolm korda natukene aaloetinkтури ja peetakse hobune kuitwa põhu peal. On haatwale juba uus õhukene

sartwest kest peale kaswanud, siis wõib hobust, kui ta enam ei lonka, ära rautada ja tööle tartwitada. On aga teraw asi kabja soonteni wõi kabja luuni ehk koguni kuni kabja liikmeni tunginud, siis paraneb küll arstimisel haaw ära, aga hobune jääb lonkama, ehk ei astu käies terve kabjaga wastu maad, waid ainult kabja serwaga. Seda wiga wõib kahel moodil kautada, esiteks, et määndaja pael läbi päka tõmmatakse, ehk, et kabja närwide lõikamist ette wõetakse. Neid mõlemaid toimetusi wõib ainult õppinud loomade tohter ette wõtta.

20. Zooksja kabjapõletik.

See haigus tuleb enamiste esimeste jalgade sisse, aga mõnikord jääwad ka kõik neli jalga haigeks. Hobune püüab siis jalgu mitmet wiisi hoida. Kui esimesed jalad üksi haiged on, siis sirutab loom nad ette poole wälja ja katsub ennast kapjade tagumiste äärte peale tuetada. On tagumised jalad haiged, siis tõmbab loom nad ette poole. Zooksja kabjahaiguse juures käib hobune suure waewaga, astub lühikesed sammud ja katsub jalga ruttu maha panna. Gespoolt kabja piirede äärest ja kanna kohalt on kabjad soojad ja walusad. Söömaisu ei kauta loom palju.

Haigus tuleb sellest, kui hobusele rutulise sõidu järel külma wett juua antakse, ehk kui

hobune higiselt külmas wees, wõi niisuguses kohtas seisab, kus külm tuul tema peale puhub. Ra kuiwa rukiste söömiseft tuleb see haigus.

Arstimine: hobusel piawad rauad alt ära wõdetud saama; siis mähitakse kabjad sawi ja külma wee segi sisse, mis mitu päewa ja ööd järgimööda, iga weerand tunni pärast jälle uuendatud saab. See segi pannakse linase nartsu sisse, looma haige jalg tõstetakse sinna sisse ja siutakse nartsu otsad üksteisega, wõi ka paelaga lödwalt kabja ümber kinni. Reha nahka tuleb jelle juures üleüldse mõnikord päewas tärpen- tiiniga pritsida ning siis hõle nuustikuga hästi deruda ja loom teki alla panna. Kui walu wäga kange on, siis wõib kaelaft werd lasta. Iga hommiku ja õhtu antagu haige loomale $\frac{1}{2}$ naela glauveri soola sisse. Aga kui loom kõ- huft lahti lööb, siis jäetagu päew wahel peal andmata. Haiguse esimestel päewadel antagu hobusele vähem süia; kaerte asemel antagu kaera jahu jooki.

21. Aranaelutamiseft.

Juhtub wahest, et rauutades nael sügawalle kabja jau sisse läheb, mis läbi loom lonkama hakkab, siis on tarwis seda rauuda alt ära fis- tuda ja kabja alt wigastatud koht õhukeseks lü- gata. Et kabja haawast pahaste lehkawat wede- likku wälja woolab, sellepärast on haaw terawa

riistaga veel suuremaks uuristada, et wedelik paremine wäljawoolama peaseks. Peale selle walatakse natuke aaloe-tinkтури haawa sisse ja siutakse mõneks päewaks lehma sõnnikut jala ümber, sest et jalal enam ehk wähem põletikku sees on. Kui naelamine wana on, siis wõib lehmasõnnik ära jääda; selle asemel pestakse haiget jalga heinaseemne teega. Paksu tärpen- tiini (*Terepithina communis*) wõib naelahauku panna.

22. Liikmete niifastus.

Niifastamine tuleb kõigest koorma wedami- sest, kukkumisest, komistamisest j. n. e. Labaluu ja jalakoot on kõige hõlpsamad paigast ära minema. Kui liige mitte päris ühest ära ei ole, siis ei ole parandamine mitte liiga raske. Esiteks pestakse 3—4 päewa järgimööda haiget kohta 6—8 korda päewas; aga kui see ei aita, siis pannakse $\frac{1}{8}$ naela seepi $\frac{1}{2}$ toobi piirituse sisse, peksetakse wahutama ja pestakse sellega 2—3 korda päewas. On aga haige koht liig palaw, siis pannakse natuke kampust kanepi õli sisse ja wõitakse niifaua, kuni palawus kaub; siis pestakse jälle seewiimaga. — On ristluu paigast ära, siis lastakse werd; pärast pestakse eespool õpetatud segiga. — Kui labaluu ase- melt ära on, siis siutakse seda ristpaelttega kinni, et ta rohkem asemelt liikuda ei saaks ning an- takse loomale peenikeseks tõugatud eeburi juurt

fiise, mis niiskeks tehtud jämeda odra jahudega segatud saab.

23. Luumurdmine.

Juhtub, et hobune raskestest kukkumise või kargamise läbi mõne luu katki murrab, siis on kehv lugu küllalt, sest hobune ei taha arstimise ajal mitte paigal seista ja on sellepärast raske luud parandada. Sellegipärast piab katsuma teha mis võimalik. Murtud puusaluu kohad paranewad iseenesest ära, sest et seal olew liha luu otsad õigel kohal kinni hoiab. Sääre luud tuleb järgmisel wiisil parandada: Hobusele pannakse kaks laia wööd, üks rinna teine kupaete juurest kõhu alt läbi ja siutakse nende otsad tala külge kinni, et ta ennast nende wööde peale tuetada wõib, sest seda pikka aega, millal luu paraneb, ei jõua hobune ometi kolme jala peal seista ja mahahetmine on ka wõimata. Haige loom piab otse wasta sõime seisma, ja on selle juures hoolt kanda, et ta oma tagumise poolega mitte paremale ega pahemale poole keerata ei saa. Rauad on waja alt ära wõtta. Murtud luu otsad säetakse ilusaste wastastiku kooku, kus juures, et asi heaste lähaks, jalg sirgeteks tõmmatakse. Jalg mäsitakse nüüd kabja piiredest kuni põlweni laia, kõwa lõuendi ribaga ümbert kinni, mitte wäga pehmete ega ka liig kõwaste. Seda mähitust tuleb 2—3 päewa

järgimööda päewal kui ööl wahetpidamata niisutada. Siis tehakse kaks papi tükki niiskeks, painutakse neid pikuti pidi renni moodi kumeraks, ja kui nad ära on kuitwanud, siis pannakse nad murtud sääre luu ümber, kuhu enne pehme puuwilla mähe on mähitud. Siis mässtitakse 6—8 jala pikkuse kotiriide ribaga kord kaks juurest kuni põlweni lahasse pantud kohale, ristati ümber. Selle peale wdetakse gipsi putru, — mis wärskest põletatud gipsist ja külmaist weest tehtud, kuhu iga toobi wee kohta weel umbes 2—3 loodi peeneks tehtud maarjäd hulka on pantud — ja määratakse seda praegu mässtitud riide peale. On esimene kord nii üle määratud, siis mähitakse jälle ristamisi põlwe poolt alla, määratakse uueste üle ning tehakse seda niikaua, kuni sibe otja saab. 10—15 minuti wältusel angub gipsi puder kiwikõwaduseks. Restkialisel hobusel paraneb jalg 6—8 nädaliga ära. Kui kabi ja kabsa piired külmad on, siis on sibe liig kõwaste pantud ja piab uueste, õrnemalt siduma. See toimetus tarwitab enam tehnikalist osawuist kui arstlikku teadust.

24. Sõtkutud haaw.

Wahest tallab hobune ühe jalaga teise jala kabsa piire äärest katki. Niisugune astumine, kui rauahaak teraw oli, wdib hobuse jäädawalt sandiks teha.

Arstimisel on ehitaks haaw leige seebiweega puhtaks pesta, siis haawa sisse langevad karwad ja kabjaäär kõrgele tõsta ja kääridega ära lõigata, et nad enam haawa ei osata. Haige jalg saagu sagedaste külma wee ämbriisse kastetud ja haaw ühe osa wiina ja kolme osa äädikaga pestud. Kui haaw wanaks on jäänud, siis saagu ta niisamuti puhtaks pestud ja tärpentiini salwiga wõitud, aaloe- ehk mirritinkturiga määraks tehtud, ehk pirnitaulise tulise rauaga wäljapõletatud. Kui elajaarst ligi, siis on waja seda kutsuda ja temalt nõuu küsida.

25. Wäsinud hobust ergutada.

Kui hobune sõidust wäga wäsinud on, siis antagu temale pentäie kaerte hulkas peeneks tõugatud eeberi-juurt, see kautab kohes wäsimuse ja hobune saab endise erkuse jälle kätte. See õpetus maksab niijuguuste hobuste juures, keda mitte näljutamisega ei ole nõrgaks tehtud.

II.

W e i s e d.

Saiguuste eest hoidmine.

1. Weiste laudad olgu ruumi poolest lähedad, talwel soojuse poolest parajad — (8—12 gr. R.) — ja wärskke ning puhta õhu poolest rikkad; ka klaas aknad on soovitawad, sest et walgus kõikidele loomadele äratust, kosutust ja elawust toob.

2. Weiste asemel olgu alati kuiwad. Selleks pantagu nendele rohkestest hõlgi alla. Lautas olew sõnnik seisku ühetasane aga ei mitte hõukline. Sõnniku tasandamise järele külitagu kustutamata lupja sõnniku peale. See wähendab sõnniku auuru ja puhastab õhku. Weel parem on, kui ühe protsendilist weewli-hapu wett sõn-

niku peale pritsitakse; see hääwitab halwa haisu ja hoiab loomadest mitmed haigused eemalle.

3. Weiste lõad olgu tugewad ja nende otsad seina külges kõwaste finni, et nad mitte lahti ei pease, teistele haiget tegema.

4. Randjaid lehma ei pia hilisel sügise ajal ega kewadel, Jürikuu päewadel, liig wara karjamaale aetama, kui hall wõi härmatus weel ära ei ole sulanud. Niisamuti ei pia neid ka mitte külmast weest läbi aetama.

5. Weiste terwisele on see wäga tulus ja kasulik, kui neid talwe ajal — soojematel aegadel — päewas kord laudast wälja lastakse, et nad endid pisut liigutada saawad. Seda ei wõi aga niisugusel korral mitte teha, kui maapind jäätanud ja wäga libe on.

6. Wäga soowitaw ja kasulik on, et weised igal nädalal paar korda suetud (kammitud) ja puhastatud saawad. Mina olen nõnda teinud ja wõin tunnistada, et lehm siis palju rohkem piima annab, kui tema alati suetud saab. Kõige rohkem tarwitawad loomad sugemist Künla-, Paastu- ja Juri-kuus. Sugemise riistadeks sünniwad hobuse kamm, wanaid willa-kraasid ja kõwadest harjastest tehtud harjad.

7. Tingedamatel weistel, kes teisi püüawad kaewada ehk puskeda, piab sarwede otsast tükid maha saagima.

8. Kaewu juurde loomade jooma ajamine

ei ole mitte soovitatav ega kasulik, iseäranis talvel külma ilmaga. Kui aga seda siiski piab ette tulema, siis segatagu külma weele palatwat sekka, et see leigeks läheb.

9. Suwe ajal piab selle eest hoolt kantama, et weised alati puhast wett juua saawat, et nad karjamaal olevatest poriloikudest halwa wett mitte ei joo. Sellest wõivad mitmed haigused tõusta, nimelt „põrna põletik“ ja „kopsu tõbi“.

10. Arstimise juures tuleb selle eest hoida, et mitte kõiksuguseid rohtusid, mida keegi aga õpetab, loomale sisse ei pia andma. Iseäranis niisuguseid mitte, mis tanged wõivad olla ja milledest selgeste ei teata, kas nad käes olewa haigusele kohased on ehk ei. Ka on tarwis seda meeles pidada, et rohu sisseandmisest leise korra andmiseni paras ning soovitatav aeg wahet peetakse. Kumal wiis, kus ühe ehk kahe tunni sees haiguse kannatajale üksi järgimööda wäga mitmeid rohtusid sisse aetakse, on mõndagi sarwefandjat enneaegu surmale suigutanud.

11. Nende päewade ja ööde sees, mill kandjaid lehmi on oodata, piab loomade tallitaja iga paari tunni järel lauda juures waatamas käima. Kes seda ei tahta teha, see ärgu imestagu, kui tema loomadele mitmesugused kahjud ning õnnetused sünniwad. Kandmise aja lõpp ehk kojutulek olgu loomade tallitajale ikka selgeste teada. Selle wälja rehkendamise juures pane

tiinuse tabelit tähele, mis siin raamatus, taga otsas seisab. (V. j. § 2.)

12. Kandjaid piimalehmi on tarwis heaste toita. See arwamine, et tubliste söödud lehmad raskestest sünnitawad, on põhjuseta. Nende toit piab aga hea ja seedmisele kerge olema. Niisuguseid toitusid, nagu külma wõdetud kartohlid ja naired, hapuks läinud õlle- ehk kaljaraba, kopatama läinud heinad j. n. e. ei pia kandjatele lehmadele mitte antama.

13. Noor wäsi kas tuleb pärast sündimist emast eemalle wiia, kui wõimalik, siis koguni teise lauta, aga nõnda, et ema seda wiimist ei näe. Sellest saab seda kasu, et lehm wäsi juurde püüdmist rutem unustab, rahulikult seisab ja rohkem piima annab. Seda on mitmel korral ära proowitud. Mõni lehm ei taha sugugi piima kätte anda, kui wäsi wäga ligidal ja nähtawal on; teise juures ei ole see igatsus mitte wäga suur.

14. Lehma lüpsmise juures on tähele panna, et alati ühetasaselt piab lüpsma, aga mitte üksford ruttu, teineford aegamööda. Niisuguse korratu lüpsmise järel jääb piima saak päew päewalt ikka kasinamaks. Nimelt jääb kõige rammusam osa, mis, nagu teada, udara tühjaks saamisel tuleb, kadunuks. Ka arwatakse parem olewat, kui lehm ühest ja sellest samast inimesest lüpsitud saab, aga mitte nõnda, et täna lüpsab teda see ja homme teine inimene.

15. Heinu ei pia mitte wihmase ilmaga foju weetama; märjaks saanud heinad lähäwad kopatama ning tolmama. Kus seda ometi on sündinud, seal pritsitagu heinad, enne ette andmist, soolweega üle. Muidu sünnitawad nemad loomadele haigust.

16. Kus wäga wefised ja loiklised karjamaad on, seal on soowitaw, et loomadele wahete wahel kuiwa toitu antakse. Ei ole aga pdhku mitte anda, siis oleks wäga tarwiline, et igale weisele nädalas paar korda järgmisest rohust saaks sisse antud: $\frac{1}{2}$ naela punast entsiaani juurt ja $\frac{1}{2}$ naela kadaka marju, mõlemad peenikeseks õerutud ja segamine segatud. Paras mõdet korruga anda on täis-kaswanud weisele 2 loodi, kabe aastasele $1\frac{1}{2}$ loodi ja ühe aastasele 1 lood.

17. Wärsket rohtu, olgu see ristikhein ehk muu rohi, ei pia mitte, enne loomadele ette andmist, hunikus lastama seista, kus ta tulitama läheb. Tulitama läinud hein on kihwtine ja sünnitab loomade terwisele suurt kahju.

---

1. Kõrisõlme-põletik.

Selles haiguses on kõrisõlm palaw ja paistetunud, neelamine on wõimata ehk raske ja sissewõetud wedelikud tulewad osalt ehk terwelt

läbi ninasõõrmete välja; loom hoiab kaela otsekohe, kõhib kangeste ja hingab ruttu. Väga palavast suust woolab rohkeste ila.

Haigus hakkab enamiste külmaast tuulest ja sellest, kui elajas palava kehaga järsku külma õhu sisse saab, iseäranis põhja tuule ehk külma vihma kätte.

Arstimine on järgmine: lastakse werd, õerutakse paistetanud kohta kolm korda päevas kiiniõliga ja siutakse soojad sidemed kaela ümber. Kohtu sisse anda ei ole võimalik, sellepärast et loom neelata ei saa; pritsitagu siis suud iga poole tunni pärast mee, äädika ja sooja wee segiga ära. Laut, kus loom haiguse ajal on, olgu soe.

2. Neerude põletik.

Selles haiguses seisab loom küirus; neerude kohta vajutamisel lasseb ta ennast valu pärast alla poole; see koht on soem kui muidu. Haige püiab kangeste kusta, aga tuleb seda väga vähä ning enamiste rohkemal ehk vähemal mõedul werega punastatult. Loomal on kange janu, sööb vähä ja ei mäletse sugugi. Silmad on põrnis ja punnis ning tema waatusest paistab selgeste sisemine valu välja. Keha tühendamine sünnib loomal suure waluga arwaste ja roojus on kõwa.

Tõbi tuleb külmetamisest, sagedamalt veel kihwtiste rohtude söömisest; ka neerude kohta löömisest.

Arstimine: esiteks on kaelast pool toopi werd lasta; siis piab iga 3 tunni järel 1 jaust salpeetrist ja 2 jaust wiinakivist pulwrit weega sisse andma. Pära-soolikas olew roojus saab õlise kääga wälja kistud ja kohe soola ja wett sisse pritsitud. Selja peale, neerude kohta, piab külma wee sisse kastetud rätik pandama ja tihti u:endatama, et koht külm seisab.

3. Söömaisu=puudus.

See wiga tuleb halvast seedimisest. Arstimiseks antakse iga päew kaks korda, kaks kuhjaga lusika täit rohtu sisse, mis järgmisel wiisil on walmistatud: wõta pisut kalmuse juurt, teedu soola ja niisi juurt, õeru kõik peeneks, sega kokku ja anna sellest weisele parajal mõedul sisse.

4. Kõhu walu.

Glajas jätab söömise järele, on ummukses. 2—3 päewa järel jääb loom kurwaks, heidab sagedaste, kui ka wähäks ajaks, maha; arwed, kõrwad ja jalad on korralte soojad ja

külmad. Kõht annab ennast pahemale poole pöönni, nii et söök seal sees wäljast pooltki tunda on, aga tühimuse kohad on sisse langedud. Si sa loom 2—3 päewa sees ennast tühendada, siis hakkab ta ägama, seisab küirus seljaga, waatab tihti oma keha poole, on rahutu, lööb peaga wastu kõhtu; waatamine on tume, külmud paistetawad ülesse; elajas kiristab hammaid ja warsti selle järel on surm.

Kõhu walu tuleb seedmisele raskest toidust, nagu liialt antud peenikesest jahust, hallitanud heintest ja iseäranis kartohwlitest. Ubi saab sellwiisil, et pärastoolikas olew roojus õlise käega wälja kistakse, ja kahest pentäiest soolast, kolmest loodist lina õlist, niisama paljust mustast seebist ja leigest weest segatud wedelikku tagast sisse pritsitakse.

5. Puhutuse tõbi.

See tõbi tuleb rohke wärskte rohu, iseäranis ristilheina söömiseft. Haiguse märgid on: loom jätab söömise ja mäletsemise järele, kõht paisub silmanähtawalt suureks, iseäranis pahemalt poolt, ja seda wähä aja sees nii kangeste, et tühimuse kohad üsna kuhjas on. Haigus wõib pea surma tuua.

Arstimiseks wõta pool toopi wiira, sega poole toobi weega ja keeda selle sees tõrwaseid

männapuu laasta. Seda wett anna loomale leigelt juua. Pärast keeda tubakat ja soola wee sees ja aja loomale tagast pritsiga sisse. Enne seda piab aga pära-soolikast käega rooja wälja kiskuma. Kui jee ei aita, siis piab elaja maha wõtma, kitsa otsaga nuuga pahema poolse tüheme kohta haugu torlama ja sulest ehk pilliroost toru sisse panema, mille läbi üleliig õhk wälja woolab.

6. Kollatõbi.

Kollatõbi tuleb sellest, kui sapi wedelik omas wooluses takistatud saab. Loom kaebab aeg ajalt söömaisu ja jätab mäletsemise järele; suu ilanahk, ninanahk ja silmalaugude alune on kollane. Sõnnik ja kusi on ka kollakas.

Arstimine on järgmine: loomal lastakse werd, õerutakse põrna kohalt ja antakse haput jooki. Söögiks antagu keewa weega auutatuid haganaid, kapsaid, naireid, kaalisid ja kartohwleid, mis kõik peenikeseks raiutud ja keedetud piawad olema. Lant, kus loom sees, olgu soe, ase kuitw.

7. Märimise haigus

awaldab ennast selles, et elajal söömaisu ära kaub ja ta mitmeid olusid, nagu: lupja, mulda,

süsi, kiva ning inimeste ja elajate kanta närida püiab. Iseäranis langetavad selle tõbe kätte noored elajad ja kandmise hakatuses lehmad.

Loomad jäävad selles haiguses lahjaks, annavad vedelat, vähest piima, nende käik on aeglane, karta salgaliseks wanunud, keele all ja peal on weikesed rakukesed, mis kollakat wedelikku täis on; loomad mõirgawad sagedaste; kui haigus mõne kuu wältab, wõib ta nii raskest minna, et elaja tapab.

Haigus sünnib halvast söögist, iseäranis lahjast soo rohust; sellepärast on ka neis kohades, kus soo karjamaad on, see haigus õige tihti külaliseks.

Haige loomale on waja iga hommiku järgmisest pulbrist 2 lusika täit anda: kriiti, koirõhtu, entsiaani juurt ja keedusoola igapähe ühe paljus kofku segatud. Peale selle on weel hea: potas, süsi, tõrw ja ahjutahm. Ka wõib loomale 8 päewa järgimööda natuke soola anda, ja heintele, kui haigus nendest piaks hakkanud olema, soola peale riputada.

8. Werelüpsmine ja nisade paistetud.

Sagedaste tuleb sehma lüpskes selget werd ehk werrega segatud piima nisadest wälja. See haigus wõib kahest asjast tulla, esiteks sellest,

et loomal liig rohkeste werd on, teiseks sellest, et nisad lüpsmise juures wäga palju wenitatus saawad.

Kui liig rohke were wiga on, siis aitab see, et kaelast 2 naela werd lastakse. On aga haigus nisade wenitusest hakanud, siis ei aita mingi abinduu, sest et peenikesed sooned, millest weri woolab, igal lüpsmise ajal uueste osatud saawad.

Kui udar ja nisad paistetanud on, siis piab neid salwiga määrima, mis ühepaljust kumeli õlist ja linaseemne õlist tehtud on, peale selle piab looma päewas 4—6 korda lüpsutama, sest muidu wõiwad nisad koguni rikunud saada.

9. Lõhkenud nisad.

Kui nisad lõhkenud ehk kärnas on, siis piab neid bleitweis-salwiga wõidma. Kellel seda ei ole, tampigu kase süed peenikeseks, sõtkugu ani raswa sisse ja määrigu sellega. Aga olgu nisad nii haiged kui on, lüpsma piab ikka, sest et muidu piim ära kaub. Kellel siin tähendatud rohtu ei ole, see pangu seda õpetust tähele, mis selle raamatu V. jaus 15-mas tükkis seisab.

10. Kusetoru ummistus.

Härgadele ja pullidele juhtub tihti kusetoru ummistus, mis läbi põis, sest et kusi wälja

ei pease, lõhkeb ja loomale surma saadab. Sarnasel juhtumisel ei saa muidu abi kui piab lõikama, mis aga õppinud arsti läbi sündigu, sest et harjumata inimene selle toimetusega korda ei saa, waid loomale surma wõib saata.

11. Sisekonna usfid

figinewad mitmel põhjusel, nagu toitmisest, ritutud seedimisest, kõhast j. n. e.

Haiguse märgid on: loom jääb lahjaks, kartwad seisawad wastupidi, ta wahib sagedaste keha poole tagasi, lööb tagumiste jalgadega keha külge ja wehkleb sabaga.

Arstimine: haige loomale antakse 12 päewa järgimööda alamal nimetatud rohtu sisse: ussirohtu, koirohtu ja sõna-jalgu, igast ühest 3 loodi. Serutakse peeneks ja segatakse segamine. Sellest antakse suure loomale päewas 1½ loodi, mulikale lood ja wasikale ½ loodi.

12. Kangestuse tõbi.

See tuleb weiste juures palju arwemalt ette kui hobuse juures, on aga ka kergem arstida, iseäranis siis, kui haigus külmetamisest on hakanud. Arstimine sünnib selle läbi, et haige loomale wleedri die teed antakse, kuhu salpeetrit hulka pantud. Ristluude peale lautatakse külma wee sisse kastetud rätik.

13. Närwide haigus.

Loom wäriſeb kõigest kehast ja liigetest, wiskab ennast maha, pöörab pea iga pidi, tõmbab jalgu kramplikult kokku ja sirutab jälle wälja, kus juures ta tundmise kautab. On walu hoog mööda, tõuseb loom jälle ülesse, raputab ennast ja hakkab sööma.

Arstimine: ülekäija-rohu juurt, punast entſiaani juurt ja kalmuse juurt, igast ühest 8 loodi, tõugatakse peenikeseks ja segatakse segamine ning antakse sellest päewas kaks korda, 2½ loodi, wee hulkas ſiſſe.

14. Põrna-tõbi

tõuseb palatwal ſuwe päewadel suurest januſt ehk ſeiſnud mäda ſoo weest ning talwel külmetamiſeſt. Haiguse märgid on: loom jääb kurwaks, sööb wähe ehk mitte ſugugi. Lehmadel kaub ka piim; kõrwad on külmad, ſuu palatw ja jookſeb ila. Karwad on harjaste kombel püſti, ſilmad unised ja mädased. Südame tuſſumine on kõwa ja rutuline. Seda tõbe iſe ära arſtida ei ole wõimalik, ſeſt ka õpetatud arſtid toowad arwaste abi. Aga kui haigus lähikorraſ liikumas on, ſiis piab püüdma terweid loomasid ſelle eest kaitſta, miſ järgmiſel kombel ſünnib: laſtatakse igal loomal üks nael werd kaela ſoontest, tõmmatakse naritsad rinna

ette ja antakse 10—12 päewa järgimööda iga hommiku enne söötmist 2 loodi salpeetrit weega sisse. Naritsad wõib 14 päewa pärast wälja wõtta. Naritsate panija olgu loomade arst; õppimata inimene ei saa sellega heaste korda ja wõib loomale kasu asemel kahju teha. Naritsa panemisest wõid pikemat seletust leida selle raamatu V. jaus § 13.

15. Keele wähitõbi.

See haigus hakkab kihtisest rohust ja mädast weest ning surmab looma mõne tunni aja sees.

Haiguse märgid on: looma suu jookseb ila; keel paistetab üles ja on limaga kaetud; keele peal on punane wõi walge will, mis pärast mustaks lähäb.

Arstimine: plekk lusikaga kaabitakse ehk löigatakse nuuga will ära, ja pestakse keelt äädika ja weega, löigates piab käe finni mässima, et temale mitte rakuse wedelikku peale ei lähe, mis käe ära rikub. Pärast löitamist wõib kätt kui ka asju karbool=seebiga pesta, ehk 6 protsendilise karbool=weega.

16. Suu- ja sõratõbi.

Harilikult tulewad need kaks haigust korraga, ja kui nad kord olemas on, siis harka-

wad nad ka teiste, isegi lammaste ja sigade külge. — See tõbi kaub pika peale iseenesest, aga kui mitte, siis ükski rohi ka ei aita. Haiguse eest kaitsemiseks on tarwis loomale maarjäd wee hulka anda.

17. Kopsu tõbi.

See on loomade katkutõbe sarnane haigus, mis elajaid karja kaupa surmab.

Haigus hakkab märjast, wihamasest aegadest, madalast, weisest karjamaadest, mädanema ja kopatama läinud toidust, madalast aurusest lautadest, kawa kestwatest udustest ilmadest ja feiswa, haiwetwa wee joomisest.

Haiguse märgid on: piima saak jääb kasi-naks, looma söömaisu kaub, ta hakkab kõhima, hingab lühikeselt ja wangub kõndimisel tagast poolt.

Arstimine: loomal saab kaela soontest 2—3 naela werd lastud ja kumbagile poole rinda üks narits pandud. Seal juures antakse loomale 2—3 loodi salpeetrit, weega segatult, kolm korda päewas sisse, kuni haiguse märgid kautwad. Pärast antakse järgmist rohtu: naistepunad, foi-rohi, ülekäija-rohu juur ja kadaka marjad saawad segamine peeneks tõugatud ja iga päew kolm korda, 2—3 loodi sisse antud.

18. Kattu tõbi.

Märgid: elajas jääb norgu ja hakkab 5 või 7 päeva pärast haigeks jäämist kõhima; kui loom ennast tühendab või kuseb, siis värisseb ta. Hingamine on esimestes päevades nagu terwel loomal, aga kusi lööb punaseks ja roojus kõwemaks ning limaseks. Mõnikord on looma keha tõbe algusest kuni surmani lahti. Veretuksumine, mis terwel loomal 35 korda minutis lööb, läheb selles haiguses 50—80 peale; kord on loomal külm, kord palav; mäletsemine jääb arwemaks, kuni wiimaks hoopis kaub; loom värisseb, iseäranis juues; silmad paistetavad ja lähäwad punaseks; ninast ja silmist jookseb lima; kõrwad ja sarwed on kord palawad, kord külmad; loom ei seisa wagusi jalgade peal, kiristab tihti hammaid ja karwad seisawad püsti; pärast hakkab suust ja ninast paha hais tulema, silmad wajuwad haaku, hingamine jääb kangeks, keel on kollase limaga ja naha peale tõusewad kärnad. Loom laseb pea ja kõrwad lonti, ei liiguta enam saba ja ägab. Elajas sureb 2—12 päewa sees.

Selle haiguse wastu rohtu ei ole, waid siin aitab üksi hea loomade eest hooletandmine, mis tõbe ei lase sündida.

19. Prantsuse tõbi.

Seda haigust leitakse loomal kõige rohkemalt kaela ja kõhunaha sees ning rinna rahnudes.

Esialgul on haigust väga raske tunda. Pärastised avaldused on mitmesugused, seda mööda, mida enam rinna ehk kõhu organid sellest kannatawad. On haigus rinnus, siis tuleb loomale esiteks kuitu, kare aga kange kõha, mis aeg ajalt nõrgemaks jääb ning raske datud hinge tõmbamisega ühendatud on. Tõbe hakatujes ei jää loom omast rammust sügugi alla, mis pärast seda haigust ka „raskeks prantsuse tõbeks“ nimetatakse. Alles 8 kuni 12 kuu pärast läheb haigus surmavaks. Kõha läheb siis kangeks, rögisewaks ja wäris-tavaks; karivad on püsti, filmad on tumedad ja hauku wajunud, loom läheb kõhnaks, isegi kõige parema söötmise juures; sellepärast nime-tatakse seda haigust siis „surmavaks prantsuse tõbeks“. Hingamine läheb raskeks ja ägavaks; külgede peale koputamisel näitab loom walu tundwat, mis sellest walja paistab, et ta en-nast kõrwale pöörab ja kõhima hakkab. Söö-maisu ja mäletsemine jääwad koguni järele ning mõne päewa pärast on surm käes.

Prantsuse haigus on päritaw ja juba wäsi-kate juures leida. Arstimisest ei ole selle tõbe juures juttugi, sest et esimestes kuudes haigust mitte naljalt tunda ei wõi ja pärast, kui taast aru hakkab saama, tema juba nii sügawalle juurdunud on, et enam mingisugune abi ei mõju. Selle tõbe põdejate elajate liha peeti siia saadil kahjutumaks; uuemate uurimiste järel

aga on niiheaste prantsuse põdejate elajate piim kui ka liha inimese toiduks kõlbmata, iseäranis kui ta mitte täitsa keenud ei ole, sest et ta terwisele kahju teeb. Nimelt ei pia seda piima mitte lastele andma. — Et prantsuse tõbi parandaw on, siis ei pia selle haiguse põdejate loomade wafikaid mitte üleskawatatama.

20. Kärna tõbi.

Seda haigust juhtub niiheaste wana elajal kui ka wafikal; tema tõuseb näljast, kõlbmatast toidust ja külgehakkamisest.

Selle tõbe parandamiseks wõdetakse 4 loodi weewlit ja 4 loodi salpeetrit, õerutakse neid heaste peenikeseks ja sõtkutakse poole naela lina-seemne õliga saltiks ning määratakse kärnase kohtade peale. Kolme päewa pärast pestakse seda jälle pealt ära. Kui pärast pesemist weel mõnes kohtas kärna näha on, siis määratakse weel kord.

21. Keele haawamine.

Kui seda ette tuleb; et loom süia ei taha, ise aga muidu terwe näitab olewat, siis on waja tema keelt läbi otsida, sest mõni kord juhtub odra okas wõi mõni muu sarnane asi keele tagumise otsa kortsude wahetele minema, mis seal loomale suurt walu teeb ja teda süia

ei lafe. See puru wdetakse hoolega wälja, segatakse kaks lusika täit äädikat ja üks lusika täis mett natukesse wee hulka ning määratakse sellest, kaks korda päewas, keele peale.

22. Puna=tõbi

tuleb pikalijest wihma sadudest, kihwtiste rohtude söömijest ja ka hapust soo heinast, mis waratselt tehtud on. Härgadel seda tõbe nii sagedaste ei ole, kui lehmadel. Langeb lehm selle haiguse kätte, siis jääb piim ära, loom seisab kurwalt ja sööb wähe. Kõrwad ou külmad, südame ja were tufsumine on tugevam ja rütem kui muidu, mis haigusega ühes suuremaks tõuseb. Kusi on werega segatud ja sellepärast punane.

Arstimine: kaela soonest lastakse werd, umbes naela osa, ning antakse haigele 2 loodi salpeetert, mis wee sees on ära sulatatud, sisse, nimelt päewas kaks korda, õhtul ja hommikul, kuni täielise paranemiseni. Suwe ajal tuleb haige lehm, nii pea kui ilm palawaks lähäb, wilu lauta wiia ja temale wärsket rohtu ette anda, aga mitte kuiwi heinu, nagu mõnes kohas wiisiks on. Et loom mitte ummufsesse ei jääks, selle eest hoidmisesks antagu temale mõned weikesed peki tükikesed jtsie.

23. Luutõbi.

Haiguse märgid: loom wiab jalgu järel, just kui oleks ta ristluudest ära põrutatud; raskematel kordadel ei jõua loom ise enam maast tõusta; söögi-isu ja piimaandmine seisab endises olekus, kui loom heaste süia saab.

Arstimises määratakse tõbe kannatajale ristluude ja allpool olevate liikmete peale kanget wedelikku, milles 3 osa puhastamata karboolhaput ja üks osa puudli on. Sisse antakse temale 3 korda päewas, igal korral 25—30 tilka karboolhaput $\frac{1}{2}$ kortle weega segatud; noorematele vähem. Kellel puhastamata karbooli rodus ei ole, see antku selle asemelle 25 tilka puhastatud (kristall) karbooli. Peale määrimist tuleb päewas kõige vähemalt kaks korda ette võtta. Sellwiisil rohitsetes saab haige loom kolme ehk nelja päewaga terveks.

24. Basandus

tuleb elajatele külmetamisest, kopatama ja hallitama läinud toidust ning sooheinade söömisest.

Wahendikkusid on mitmed, milledest siin ühe nimetan: loomadele antagu pool toopi pärmi, ehk kui seda saada wal ei ole, pool toopi peti piima sisse.

25. Silma haigused.

Kui elaja film paistetunud on, wett jookseb ja loom teda kinni hoiab, siis tuleb haige filma poolt, kaela soonest, kaks naela werd lasta ja bleitweis=salwiga pealmist filma lauugu, üks kord päewas, öleförre paksumelt määrida. Piab aga ette waatama, et seda salwi filma sisse ei lähä, mis nägemist rikuks.

Zuhtub et loomale puru filma on läinud, siis on waja teda puhta linase riide nurgaga tasakeste wälja wötta ja filma mõnikord külma weega pesta.

26. Kõrwa usfid.

Tihti raputab elajas pead, nühib ühte ehk teist kõrwa mõne asja wastu ehk kraabib teda jalaga, — ja kui järele waadatakse, ei leita kõrwas muud midagi, kui tärbeste munadest sündinud usfikesi, kes kõrwa naha seest poolt katti on sõõnud ja selle läbi loomale sügelemist sünnitawad. Neid piab kohe wälja kiskuma ja tärpentiini õli sisse kastetud julega sõõnud kohtasid määrima. Seda tuleb iga päew kord teha, kuni haawad terweks jaawad.

27. Paisjed kõrwades.

Wahest hoiab loom pead wiltu, siis on temal pisukesed paisjed kõrwades. Neile piab sule

otsaga iga päew tärpentiini õli peale määrima, kuni paranewad.

28. Põlwe paistetus

tuleb sellest, kui elajas maast ülesse tõustes oma põlwe mõne kõwa asja wastu ära lööb. Selle paranduseks on järgmine salw: 1 lood Hispaania kärpse pulwrit, 1 lood eihtorbiumgummi ja $\frac{1}{2}$ loodi opermenti tehakse peeneks ja sõkutakse 2 loodi tärpentiini õli ning 4 loodi sia raswaga salwiks. Selle salwiga wõitakse jalga kolm päewa järgimööda, üks kord päewas.

29. Sarwede murdmine.

Juhtub, et weis kaewades ehk puskledes sarwe peast ära murrab, mõnikord sarwe üksi, mõnikord tohluga ühes. On üksnes sarw peast ära, siis on abi kerge, kui werise tohlu ümber linafed lapid mähitakse, mis enne äädika ja wiinaga niisutatud on. Päew hiljem määratakse uus lapp tõrwaga ja pannakse haige koha ümber. Selle läbi kasvab peagi uus sarw jälle tohlule ümber.

30. Põrunud jalad.

Kõwa ehk kiwise tee peal käies, iseäranis pikal teel, saab jalg nii ära põrutatud, et ta

palatwaks lähäb ja paistetama bakkab ning mäda sõrgade sisse tekkib. Selle wastu on järgmine wahendik hea: kaks jagu pehmet sawi ja üks jagu wärsket lehma sõnnikut tehakse äädikaga pudruks, sellest pannakse sõrme paksuselt linase riidest sideme peale, säetakse päka alla ja sõra ümber, süütakse kinni ja niisutatatakse tihti äädikaga.

31. Paised

Lööwad enamiste pea, kaela ehk rinna külge. Et paise rutem mädaneks, on waja temale odra jahust ja neljast peenikeseks lõigatud sibulast piima ja wee sisse sõkutud tainast soojalt peal hoida. Kui juba mäda sees tunda on, siis tuleb paise lõhki lõigata ning ülemal nimetatud putru jälle soojalt peal hoida, kuni mäda wälja on jooksnud. Pärast piab haawa soolweega ehk seebi ja wiinaga pesema.

32. Lahtised hammad.

Mõnikord juhtub, et loom, ehk küll muidu terve näitab olewat, ei söö. Siis on tarwis waadata, kas ehk wahest mitte tema hammad lahti ei ole. On lugu nii, siis piab kaks loodi maarjääb puruks tampima, sinna peale kolm loodi keewa wett walama ning seni liigutama, kui maarjää sulanud on, siis walatakse weel kaks loodi wett juurde. Selle wedelikuga mää-

ritakse looma hamma higemed seeft ja wäljast poolt faks korda päewas. Poolest lusika täiest on korrafs määrimisefs küllalt.

33. Parmu muhud.

Kewadel ja juwel munewad parmud oma munad weise naha alla, iseäranis selja peale. Need parmud on rooste karwa pruunid, rinna peal on neil 4 musta täppi ja nad on pruuni karwadega kaetud; suuruse poolest on nad suure mefilase sarnased. Nende munad muutuwad naha all tõukudeks, kes endid naha alusest sahwtist toidawad. Nende asupaigal tõuseb nahk muhuna ülesse. Teisel kewadel ronitwad tõugud naha alt wälja, muutwad endid tuppedeks ja pärast parmudeks. Nende arahääwitamiseks pole muud tarwis, kui terawa nua otsaga muhufisse hauk lõigata ja tõuk wälja pigistada. Saatwa fisse wdib natufene kiini õli (Kienöl) walada.

34. Laid

figinewad puhtuse puudusel ja halwal ülespidamisel tihti wasikate ja mullikate külge. Pea, kael, labaluud ja selg on harilikult täide asupaigad; kui neid mitte ära ei hääwitada, lõpeb loom koguni otsa. Arstimisefs on waja järgmist õpetust tähele panna: paar naela tubakat

keedetakse weega pool tundi aega, siis wõetakse tubakas pajast wälja ja walatakse weele wiina hulka ning niisutatakse sellega ükskord päewas täitanud kohti. Ka petroleumi ja iseäranis benziniga wõidmine on täide kautamiseks kasulik.

35. Wasikate suukäsnad.

Haiguse märgid on: wasikas ei joo, jääb kõhnaks, keele peal on weikesed walged rakukesed, higeme liha on paistetunud ja suu ila ja wahtu täis. Haigus hakkab enamiste halwast ema piimast, aga ka hapust joogist.

Arstimine: wõetakse pool korterit äädikat, lusika täis mett ja lood peeneks õerutud maerjäd, segatakse segamine ja pestakse sellega wasika suud kolm korda päewas.

36. Piima wenimine.

Piima wenimise wiga sünnib mitmel põhjusel. Mõnikord tuleb tema halwast seedmisest, kõlbmata toidust ja hooletumal kombel piima hoidmisest ja nõuude pesemisest. Mõnikord on aga rohutaimed, mida lehmad sisse on söönud, selle wiga sünnitajad. Wenimise wiga pidada halwa piima küljest ka hea piima külge hakkama.

Kõige mõnusam abi selle wastu on korralik loomade pidamine ja wäga suur hoolsus ja puhtus piima tallituses; see koht, kus piima

hoitakse, piab wärskte õhu poolest alati puhas ning lahke olema. Puu-nduufid tuleb sagedaste kadakatega auutada. Arwatakse, et lehma seedmine halwas korras on, siis pantagu tema joogi wee sisse mõned tilgad soolahaput, nõnda et wesi pisut hapukas on. Ka wdib temale weel kadaka marja pulwert anda, mida söögi ehk joogi sekka tuleb raputada.

37. Emaka wiga.

Mõnikord saab poegimise ajal emakas wälja litsutud, iseäranis niisugusel korral, kus sünnitus harjunud olekust raskem oli. Seda piab seesugune inimene, kes niisuguste asjadega oskab ümber käia, jälle katsuma tagasi wajutada. Kui ta mitte kõlbmata osadest puhas ei ole, siis piab teda enne leige weega ära loputama. Et tema aga jälle teistkorda waluhoogetest ei saaks wälja litsutud, sellepärast on tarwis eest kinni hoida, kuni walu hood möödab on. Kui walukäigid wäga häkilised ja sagedad on, siis keedetakse kaks head peutäit kummelid poole toobi osa wee sees, sellutakse wedelik pakjust ära ja antakse seda lehmale leigelt sisse. Selle järele wähänewad waluhood.

38. Piima kinni pidamine.

Kui lehm piima kinni piab ehk seda udaras küll rohkesti on ja kui loomal mingisugust hai-

gust tunda ei ole, siis võta 3 loodi dilli seemneid ja 3 loodi wencheli seemneid, tambu peenikeseks, pane poole toobi leige wee sisse ja anna seda lehmale, hommiku wara, enne söötmist, sisse. Dota siis paar päewa, ja kui siiski weel abi ei ole saanud, siis anna sadasama rohtu weel teist korda. Sellesarnast rohitemist ei tohi aga kandjate lehmade juures ette võtta, mis pea on oodata. —

39. Järeksünnituse wiga.

Kui lehm juba poeginud on ja järeksünnitus weel ära ei taha pudeneda, siis tuleb lehmale 2 loodi tärianki poole toobi hea õllega sisse anda. Olu piab aga enne leigeks saama tehtud. Oled rohu andmise järele 12 tundi ootanud ja ta ei ole weelgi ära pudenenud, siis võid wälja ripnewast naba nõõrist tasekaste tõmmata.

40. Wasikate pasandamine.

Wasikate pasandamine tuleb enamiste sellest, kui noorele loomakesele liig palju juua antakse. Mõnikord sünnib see wiga aga ka muudel põhjustel; niisugusel korral on tarwis wasikale paar tilka weewlihaput joogi sisse panna. Peale selle tuleb selle eest hoolt kanda, et wasikale korraga liig palju juua ei anta. Nä-

dala wanadusele antakse 5 toopi päevas, kahe nädala wanusele 8 toopi ja kolme nädala wanusele 9 toopi päevas; esimesel päeval 1—1½ toopi päevas.

41. Wasikate kõhutõbi.

Hoopis raskem, kui eespool tähendatud pasan-
damise haigus on wasikate kõhutõbi. Mõni
päew peale sündimist lähäwad wasikad kõhust
lahti, nõnda raskeste, et kõik joodud piim seedi-
matalt jälle wälja tuleb, ja et noored häda-
kannatajad warsti surewad.

Et see haigus wäga külge hakkaw on, selle-
pärast on haiguse eemalle hoidmine turgem, kui
tema häätamine. Kõige parem abinõuu selleks
on puhtus ja hea õhk lautas. Mjub tõbi lauta,
siis wiitagu kõik terwed wasikad, mis nooremad
on kui nelja nädalised, teise kohta, muidu hak-
kab tõbi ka nende külge. Niisamuti wiitagu ka
kandjad lehmad paar päewa enne poegimist hai-
gest laudast ära. Nelja nädala wanaduse wasi-
kate külge ei hakka see haigus enam, sellepärast
wõib neid senna lauta jälle tagasi wiia.

Arstirohuks antagu igale haigele wasikale
kaks söögi lusika täit riitsinuse õli; see puhas-
tab magu ja soolikaid ning seab seedmist korrale.

42. Wiha ehk fibe piim.

Kui lehma piim wiha, fibe ehk mõru on, siis piab selle eest hoidma, et lehm halwa toiduga oma kõhtu ei täida, nagu paju ning haawa lehtedega, hallitanud põhuga ja mädanema läinud kartolatega j. n. e. On aga piim mõne seedmise wiga pärast wiha, siis anna selle lehmale, kaks korda päewas, igal korral lusika täis pulwert sisse, mis järgmisel wiisil on valmistatud: 1 nael Jesseni wiha pulwert (*Pulvis amarus Jesseni*) ja $\frac{1}{4}$ naela puhastud soodat segatakse segamine. Seda rohtu tuleb kolm päewa järgimööda anda.

43. Were lastmisest.

Kõige harilikum ja ühtlasi ka kõige parem koht, kust weisel werd lastakse, on kaela soon. Zoomal pannakse nõör kõwaste ümber kaela, et were soon ülesse paisub ja lastakse siis aadri rauaga soone nahk katki. Kui tarwilik jagu werd wälja on woolanud, siis wdetakse nõör kaela ümhert lahti, mille järele were jooksmine kohe seisma jääb. Siis pistetakse nõöpnõdelaga haawa mõlematest ääredest läbi ja mässitakse üle nõela mõlema otsa, nagu mõned nõela niidiga mütsi sees kannawad ja sõlmitakse niidi otsad kõwaste kinni. Kolme päewa pärast wdetakse nõel õrnaste wälja ning määratakse haawa koht tõrwaga üle.

III.

L a m m a d.

Saiguuste eest hoidmine.

1. Lammaste laudad olgu soojuse poolest parajad, (9—10 gr. R.) õhu poolest lahked ja walguse poolest rikkad. Nad piatwad ka ruumikad olema ja nõnda korda seatud, et nende ruumi, pulkadest redelite ehk wärawate läbi, wõib mitmesse osasse jagada. Nii sugust jautamist ehk lahutamist tuleb mitme põhjuse pärast tarwis, kas juguoinast üksikult hoida ehk kandjat utte, mis pea on oodata, ise kohale seadida. Ka haigeks jäänud lammas piab teisest eemale saama seatud.

2. Lammaste laut piab pärast niitu ehk pügamist ja noorte tallekeste sündimise ajal, kui

ka nende esimeste kasu nädalatel soojem olema, kui muul ajal. Peale selle piab nende magamise ase igal ajal kuitu olema.

3. Rohkem kui keegi muu loom, tarvitab lammas värsket õhku ja valgust. Sellepärast on soovitaw, et lammaste laudale klaas aken seinas sisse ja õhutoru laest wälja seatakse, mida lapiga ehk sübriga — sootwimist mööda — kinni ja lahti wõib teha.

4. Lammastele antawad heinad olgu head ja kuitwad. Niisuguseid heinu, mis kopatama ja tolmama on läinud, ärgu antagu mitte lammaste ette. Sõimed olgu nõnda ruumikad, et iga lammas lahkest oma toitu kätte saab, et neil tarwis ei oleks teineteist tõugata.

5. Lammaste joogi wesi olgu puhas; neid ärgu lastagu mitte karjamaalt loikude seest juua!

6. Lammaste sõrgasid, mis ruttu kaswawad, on tarwis kõige vähemalt igal kewadel lõikada. Selle korda saatmiseks wõetakse lammas külleli maha; üks hoiab teda kinni ja teine lõikab terawa nuuga ettewaatlikult, liigseks kaswanud osad sõrgade küljest maha.

7. Wäga soovitaw on, kui lammastele Juuli ja Augusti kuul koogikese antakse, mis

järgmisest materjaalist on tehtud: keedu sool, wankre määrimise tõrw, koirohi ja sõnajalajuur. See kaitseb neid ümberkäimise haiguse eest.

8. Suwel, mill lammad karjamaal käiwad, piab selle eest hoolt kantama, et neid mitte liiga ruttu ei aeta ega koertega ei asjetada, ja et nad keskpäewa ajal tarwilikku puhkamist saawad.

9. Suguoinad ehk jäärad piawad läbi aasta tubliste toidetud saama ning jooksu ajal piab nendele weel iseäranis kaeru andma.

10. Hommikul, mill külma kaste maas on, ei pia lammaid mitte liig wara karjamaale aetama, waid alles siis, kui päike juba pooles keskhommikus seisab ja kaste wähenema on hakanud. Riisamuti on soovitam, et neid ka külma wihma saju ajal lautas hoitakse. Wida pehmema willaga lammad, seda õrnemad nemad siin nimetatud aegadel on.

11. Lammaste karjamaa olgu kuitu; kus seda ei ole, seal püitagu teda kraawide abil kuitwendada.

12. Lammastele piab hommikul, enne karjamaale ajamist, soola antama. Seda ei tohi

aga mitte palju olla; üks wäheldane peutäis wiie lamma kohta on paras. Kus lammastele kaeru antakse, seal aitab sellest küll, kui nad nädalas kolm korda soola saatwad; mujal kulub nendele aga iga hommiku suu täis soolast ära. Talwe ajal pannakse seda jagu soola nendele joogi sisse.

Tähendus: Selle raamatu taga otsas, V. jaus, on tiinuse tabel ja mitmed muud õpetused, mis loomade pidajal on tarwis tähele panna.

---

1. Rõhutõbi.

See haigus hakkab mitmest asjast; osalt tuleb tema külmetamisest, osalt üleliig söomisest, kihtwiste rohtude söomisest ja ajuti ka usside läbi. Haigus paistab sellest wälja, et lammas sagedaste kõhu peale wahib, küirus seisab, ennast pikali wislab, söömise koguni järele jätab ja walu pärast arglikult mäeb, ega niuheaste paksu kui wedelat rooja wälja ei saada. Kui haigus 20—30 tundi on kestnud, wdib ta soolikapõletikuks minnes surmawaks saada.

Arstimiseks antakse, kui haigus külmeta- misest tuli, natuke pipart 2—4 söögilusika täie

põletud wiinaga. On haigus üleliigsest söömisest, siis antakse iga kolme tunni järel 2 loodi puhastatud soola kumeli-teega ehk 4--8 loodi õli, natuke seebi ja sooja weega iga 4—6 tunni järel, ja nii kaua, kuni haigus järele jääb. Wedelikku soolast, õlist ja weest piab iga tunni aja sees tagant sisse pritsima.

2. Paranduse töbi.

Seda tuntakse sellest, et looma saba hufas on; loom ei ole enam nii erk kui enne; ta jääb lahjaks ja willasaak väheneb. Talled seisatavad kõveras ja ei ime. — Haigus hakkab kewadisest häkitsest noore rohu söömisest, külmetamisest, läpastanud heintest, mädanenud ja külmatõdetud kartohwlite söötmisest; talledel halvast primast. Selle haiguse paranduseks antakse lammale ainult kuiwa toitu ja päewas kaks korda kadakatega keedetud wett, kus iga kord 1 söögilusika täis põletatud wiina hulka pannakse. Tallele antakse iga hommiku ja õhtu 1—2 nuaotsatäit pulwrit, mis 2 loodi rhabarberijuurest, 4 loodi kalmusejuure pulwrist, 1 $\frac{1}{2}$ loodi süehapumagneesist ja $\frac{1}{4}$ loodi opiumipulwrist kokkupantud on. Seal juures hoitakse neid soojas kohtas ja antakse jahu jooki ning häid heinu süia.

3. Mäu usfid

figinewad lammastele, iseäranis talledele ja aasta wanustelesuwe ajal niisugustes kohtades, kus liitwased söödamaad seiswa weega on. See haigus, kui ta mitte kopsu usfitõbega ühendatud ei ole, kaub hea söötmise läbi, nimelt lautas hoides wiljaga, ehk wäljas ristitkeina põllul. Sisse antakse iga tallele kaks korda päewas 1 söögilusika täis, ühest jaust tärpentiini õlist ja kahest jaust põletatud wiinast kokku tehtud segu.

4. Kopsu usfitõbi

hakkab enamiste ikka lammas esimeses eluaastas ja murrab sagedaste terwed karjad maha. Haiguse märgid on: lammas jääb lolliks ja laisaks, pasandab, kisub ennast küira, nahk ja will läheb kahwatuks, kus juures will oma raswahigi kautab; suu-ila-nahk lähäb tuha karwaliseks, filmad on weesised, hingamine raske, ninast woolab alaliste tattid, käriseja framplik kõhaining sagedaste tuleb ninast tatiga ühes usfiterakesi wälja. Sarnase märkidega jääwad lammad pikkamööda lahjamaks ja surewad, kui haigus kuude kaupa kestnud on, suuremalt jault läkastusesse.

Haiguse sümmitajad on umbes 2½ tolli pikused usfikesed, mis kopsu-õhutoruketes ja ninasõõrmetes olemas on. Selle usfi munad tulevad söögi, liitva ja seisva wee läbi Mai-, Juuni- ja Juuli-kuus lammaste sisse, iseäranis niiske raba ehk liitva maadel, kus palju seiswat wett on, nimelt weel kui lammastel kaua wältawa niiske ja wilu ilmade pärast pikaline nohu on. Mõnikord tuleb see haigus aga ka põua aastatel.

Et usfikesi ära hukata ehk wälja ajada, pannakse lammad kindlasse lauta ja tehakse põlewa naha, sarwe laastude ja tõrwa suitsu, mille sees lammad esiteks lühem, pärast pikem aeg wõib pidada. Siis aetakse nad õue, kus nad usfid wäljakõhiwad. Seda suitsutamist piab mitmel korral ette wõtma ja lammastele siis ka kõwemat toitu, nagu wilja, linnasid j. n. e. andma.

5. Kõha

tuleb niiske ilmade, häkiliste ilmade muutuste ja külmetuse läbi, iseäranis kui lammad kewadel soojast lautadest külma õhu sisse lähawad ehk külma wett jookwad. See haigus kaub enamiste iseenesest; piaks ta aga mõnikord kaua kestma, siis on lammale waja laket teha, mis weewlist, kadakamarjadest ja keeduoolast, igast ühest ühepalju, kokku on pandud.

6. Ümberkäimise tõbi

tuleb sellest, et lammal peaaegu sees pisukesed usfid asuvad. Seda juhtub enamiste ikka 5—8, arwemalt 12 kuu wanaduses. Rõrgemas wanaduses tuleb jeda arwaste ette. Haiguse märgid on: Lammas kipub karjast maha jääma, käib tuitudes, allarippuwa peaga, heidab tihti maha, sööb pikkamisi. On haigus raske, siis seisab ta ühe koha peal, hoiab pea wiltu ja keerab ennast ringi. Selle haiguse wastu on hea loomale pödrasarwe piiritust ninasse pritsida, ja 10—12 tilka pödrasarwe õli leitwaga fisse anda.

7. Weetõbi

tuleb niiskest aastatest, haltwast toidust, weisest karjamaast j. n. e. Wihmase suwe järel hakkab see haigus alles sügise lõpul külge, kestab talwe läbi ja murrab alles teise suwe hakatuses sagedaste terwed karjad maha. Rewadel on niisked karjamaad wähem kahjulikud kui sügisel.

Märgid on: loom hoiab pea longus ja kõrwad lontis, astub wäga aeglaselt ja jääb karjast maha. Ta sööb wähe, on nõrk, atwaldab

linni wõtmise ja hoidmise juures ainult pisut wastupanekut ja painutab oma selga, kõige kergema rõhumise juures, alla. Silm on tume, filma muna üsna walge ja ilma punase jooneta, filmalauud on ülespundunud; filmad on tuhmid ja wesised. Seedmine on enam ehk vähem halwas korras.

Haiguse kaswamisega ajab kaela ülemise jalu külge waluta paistetuse, mis iga päewaga suuremaks lähäb. Damma jääb lahjaks ja jõuetuks; söögiisu väheneb ja mäletsemine jääb koguni maha. Selle wastu on joogijanu suur. Damma higemed hakkawad hõlpsaste werd jooksuma. Rõht lähäb suuremaks, kuna wesi tema jisse kokku kogub. Wiimaks jääb loom lahjaks nagu luu hunik, lamab peaaegu ühtepuhku maas, pasandab haisewat rooja ning — lõpeb ära.

Haigus on mitmekesine. Rord kestab ta 8—10 nädalat, teinekord wõib ta 8—10 kuud wältada, enne kui surmab.

Haiguse paranemine ei lähä mitte alati korda ja wõib seda üksnes siis loota, kui haigus weel mitte wäga suureks ei ole läinud.

Rohuks wõetakse: kalmuse juured, kadaka-marjad ja keedusool segatakse jahuga kokku ja antakse sellest nädalis kaks korda. Ra on hea rohi, kui 1 jagu gipsi ja 2 jagu soola kokku

segatakse ja järgmisel wiisil haige loomale antakse: kahel esimesel nädalal iga üle päewa, hiljem üks korda nädalis ja wiimaks 8—14 päewa sees ükskord, terve suwi läbi ja weel talwe hakatuseski. On haigus wanaks jäänud, siis ei maksa arstima hakatagi. Parema on teda tapmise läbi waewast peasta. Riisuguse lammas liha wõib süia, aga tal on wäga wähe toitmise rammu sees.

8. Kärna tõbe

arstitakse järgmisel wiisil: keedetakse tubaka wett, kratsitakse loomal kärnad ära ja pestakse selle weega, millele weel natuke tärpentiini oli juurde on lisatud. Ka pannakse lubja lehelise sisse kana sitta ning inimese kusti; see aitawat ka sagedaste.

9. Kõugete

tulemine on järgmine: kolmel esimesel päewal ei ole haigust sugugi tunda ja alles wiierendamal kuni kuuendamal päewal tulewad mõned haiguse märgid nähtawale; lammas käib tõmbilt, tui- kudes ja laisalt, iseäranis tagumise poolega; söömaisju on weikene ja loom on kurb. Seitsemendamal päewal hakkab loom wärisema; ihu palawus läheb suuremaks, iseäranis suu ja kõrwade juures; filmad on punasemad kui muidu.

Lammas seisab kõhu alla ligistiku tõmmatud jalgadega ja lasseb pea pikale lonti; tagumisest jalast lonkab ta; janu on tal kange, aga söömaisu ei ole sugugi. Pea peale selle hakkab ninast vedelat viswett wälja jooksuma ja ühtlasi nähtakse kõik willata kohad punase plekkidega kaetud olewat, mis esiteks ikka kubemesse, tagumise reite sisse poole külge, kõhu peale, suu ja filmade ümber siginewad. Kahelsamal kuni üheksamal päewal hakkawad need plekid wistrikudeks ülesse kerkima; kohad, kus nad olnud, on paistetanud, pea mõnikord nii raskesti, et nina ja filmad selle läbi kinni pandud saawad. Kolmeteistkümne kuni kuuteistkümne päewaga hakkawad rõuged kuitwama; kuitwamine ise kestab 5—7 päewa. Abi püütakse järgmisel wiisil teha: lammas tagumised jalgade küljed aetakse willadest puhtaks, ja siutakse nartsuga panswligi plaastrit pakult peale. Sisseandmiseks wõetakse 2 loodi kampust, 6 loodi angelikat, 6 loodi baldriani ja 6 loodi kadakamarju, 6 loodi jahu ja wett niipalju kui waja; need derutakse kõik peenikeseks ja segatakse segamine. Sellest segust antakse lammas igal päew kaks kuni kolm korda, sõrmkübara täis korruga, keele peale.

10. Luumurdmisest.

Kui lammas jalaluu on ära murdnud, siis piab seda katsuma lahasse panna. See sünnib

järgmisel wiisil: Murtud luu otsad katsutakse ettewaatlikult endist wiisi kokku seadida. Siis mähitakse iga luuotsade kohalt linase riide sidemetega kaunis kõwaste kinni, pannakse 2—3 sõrme laiused peerud ehk naha wõi papi ääred peale ja siutakse nad hoolkaste kinni. Esimeste päewade sees niisutatakse seda siutust tihti külma weega. 6—8 päewa pärast wõetakse side ümber ära ja waadatakse, kas luu otsad ilusaste oma kohale on jäänud, siutakse siis uueste kõwemalt kinni kui enne ja lastakse seista kuni luu kokkukaswamiseni, mis 3—4 nädalat aega nõuab.

11. Sõra haigus

tuleb sellest, kui lammad kaua pori, ehk sõnnikuwirtsa sees on. Lammas hoiab siis sõrad laiale ja astub õrnalt, esimesi jalgu kaugele wälja sirutades. Sellepärast piab lautasid hoollega tähedad hoidma, liia palawa kahanduseks tihti luugid lahti pidama ja loomadete rohkestes õlgi alla panema; sellwiisil jääb haigus tulemata. On aga haigus kord juba küljes, siis on kõige parem abi jalgu õige sagedaste külma weega pesta ja siis tõrwaga määrida.

12. Laid

figinetwad sellest, kui lammad märja, madala karjamaa peal käiwad, liiga soojas lautas on

ehk, mis peaaugi, wäga kehwalt ja haltwaste toidetud saawad. Arsti rohufs kõige sündsam on telliskiwil õli, mida apteegist müiakse; sellega piab neid lammaid üle määrima, kellel taid selgas on.

13. Tatti tõbi.

Selle haiguse märgid on: nina tilgub tatti, lammal kaub söögisu ära, filmad jooksewad wett ja lähawad wiimaks nii tuhmiks et lammast enam ei näe. Eoom jääb kiburaks ja lõpeb üsna otsa. Parandajat rohtu selle kangeste külge hakkawa tõbe wastu ei ole. Sellepärast on soowitaw, et niisuguse haiguse kätte langenud lammast aegsaste ära tapetakse. Ainult niisuguseid, mis kergemalt haiged on, wõib katsuda parandada. Neid tuleb teistest kohe ära lahutada, laudad heaste puhtad hoida ja sõnnikut, kui ka seinasid ühe protsendilise weewlihapu weega üle pritsida. Igale haigele lammale wõib päewas peutäie kaera jahudega üks teelusika täis järgmist rohtu anda: $\frac{1}{8}$ naela rauawitrioli, $\frac{1}{2}$ naela kalmuse, $\frac{1}{2}$ naela entšiaani pulwrit ning $1\frac{1}{2}$ naela soola, mis kõik piawad enne peenikeseks ðerunud ja kofku segatud saama.

14. Lutifa tõbi.

Märgid, milledest seda haigust tunda, on järgmised: Mitu lammast jääwad forraga hai-

geks, noorematest rohkem, wanematest vähäm. Haiged loomad sööwad vähä, jääwad lolliks ja laisaks; wäsiwad ruttu ära, kus juures hingamine raske on ja südame tujukumine rutuline. Haiged hiniustawad juua, nendel on wahest ka köht lahti; nahk lööb walljaks ehk finikaks ja will langeb maha, kui haigus kaua kestab. Wiimaks paistetawad silmalauud ja jalad ülesse ja waene loomake langeb weetöbe kätte. Wesi kogub siis kord seia, kord teise köhta naha alla, ja ajab sealt kohast keha paistetama.

Haigeid lammaid piab heaste söödetama, nendele kaeru, jahusööki ja soola antama. Peale selle wõib järgmisest rohust igale haigele üks teelusika täis päewas sisse anda: 1 unts bentsiini ja 2 untsi prowangs öli kokku segatud.

Haigus tõuseb wesisest ja loiklisest karjamaast. Tema kõige mõjuwam häätitaja on see, kui karjamaad, kraawide abil, saawad kuuwaks tehtud.

15. Naha sügelemine.

Mõnikord juhtub, et lammas naha sügelemise pärast endid nühitwad. Järelewaatamisel leitakse, et nahk selle koha pealt ülestursumult punetab ja will näutum ning kuduram on kui mujal köhtades. See nahasügelemine tuleb ai-

nult nende lammaste juures ette, feda lautas
finni peetakse ja suhkrunairistega söödetakse.
Ajute sünnib see ka iseäraliste soolikauside läbi.

Arstimine on järgmine: $\frac{1}{4}$ loodi elavhõ-
bedat sulatatakse 1 toobi wee sees ära ja pes-
takse sellega haigeid kohtasid. Et see rohi aga
kange kihwt on, sellepärast piab arstimine üks-
nes mõistliku inimeste läbi tallitatud saama.

16. Tallede juukäsnad.

Seda haigust tuntakse sellest, et talled ei
ime ja kõhnaks jäävad; juus on neil weikesed
käsnakesed ja haisev ila.

See haigus tuleb halvast emapiimast; selle-
pärast piab ema arstimiseks $\frac{1}{4}$ naela glauberi
soola wee sees ära sulatama ja temale juua
andma. Talle suu piab segiga, mis 2 loodist
mirritinkturist, 1 loodist boraksist, 4 loodist
meest ja niisama palju äädikast tehtud on, pin-
seldatud ja pärast linase lapikesega hästi puh-
takse pestud saama. Sisse antakse iga 3—6
tunni pärast, ema piima sees, nua otša täis
pulbrit, mis ühepaljust jaust magneeslast ja
rhabarberist tehtud on.

17. Willa-sööjad.

Mõnikord juhtub ka niisugust imet ette tu-
lema, et lammad teine teise seljast hakkavad

willa jöoma. See wiga tuleb puudulikust ja haltwast toitmisest; mõnikord ka harjunud pahast kombest. Talledele sünnitab seesugune wiga rohkem kahju, kui wanadele.

Arstimine: Anna lammastele paremine süija. Söögi ehk joogi sees wõid nendele glauberi soola ja köömneid anda. Willa-sööjad piawad teisest lahus saama hoitud; niisamati ka need, kelle seljast willu on söödud. Peale selle on hea, kui kõikidele lammastele joogi wee sisse saab pisut keedusoola pantud.

18. Tallede juu-kärnad.

Kärnakesi, mis imewate tallede juu ümber nähtawale ilmuvad, parandatakse sell wiisil, et neid segiga, mis munakollasest ja kärjemeest on kokku tehtud, mõnda korda määratakse.

IV.

S i a d.

Saiguuste eest hoidmine.

1. Sigade laut olgu kindlaste ehitatud, et seina alused mitte lahti ei ole, nagu ma mitmes kohtas olen näinud. Kindel hoone hoiab sigu talvel külmetamise eest ja tõrjub nendest suvel liig palavust eemalle. Nagu teistele loomadele puhast õhku ja kuitva magamise aset tarvis läheb, nõnda piad seda ka sigadele muretsema. Ka on soovitatav, et õue peal, kus siad suwe ajal jalutavad, mõni warjurikas puu oleks, mis neid kõrwetawa päikese kiirede eest kaitseks ja kus nad eneste kibelejat nahka wõiksidwad sügada.

2. Liig soojus on sigade terwisele alati kahjulik; ehk nende laudad küll pisut jahedamad

wditwad olla, kui lammaste tallid, fiiski on tarwis seda meeles pidada, et nooktele pörse-
kестele rohkem soojust piab muretsema, kui teis-
tele, sest muidu ei kosu nemad mitte heaste.
Niisamuti päritwad ka seda seltsi siad rohkem
soojust, kes harjaste poolest peaaegu üsna
paljad on.

3. Selle eest tuleb suurt hoolt kanda, et
sigadel — palawal ajal — alati wett saada
on; ka on wäga hea, kui nad niisugusel ajal
ujuda ehk wee sees pöörleda saawad. Kus tiiki
ehk jöge saadawal ei ole, seal pantagu sigadele
joogi-wee sisse pisut lupja, mis neid mitme
haiguse eest kaitseb.

4. Sügisel, kui külmad ööd on, ärgu
aetagu sigu mitte liig wara wälja. Niisamuti
hoitagu neid ka suure wihma sajuga kodus.

5. Üleüldiseks kohuseks on sigadele
alati hea söömaga sisse anda: weewelt, loor-
beri teri ja kriiti, igast jaust ühe palju;
neid piab aga enne kokku segamist peenikeseks
töugatama. Iga sia jauks, korraga söögi sisse
segada, arwatakse üks lood paras olewat. Nii-
samuti hea on tõbede eest hoidmiseks, kui siga-
dele nädalas kaks ehk kolm korda antimooniumi
söögi sekka paned. Ja kui sinu siga fiiski hai-
gets jääb ja sina ei tunne mis temal wiga on,

fiis wõid julgeste fiin nimetatud üleüldiseid rohtusid söögiga fiske anda.

6. Kaswatamiseks wõetagu seda seltsi figu kellel pikk, sirge keha, madalad ja tugewad jalad, hea söögisu ja rutuline kasvamine on.

7. Paaritamiseks ärgu pruugitagu kumbatki sugu enne kahe aastast wanadust. Kui noored kulbid nii suureks on kaswanud, et nad emmis- tega wallatust hakkawad tegema, fiis piab neid wiimastest lahutatama ning ise kohtas hoidma. Ühe kulbiga ärgu paaritadagu aastas mitte rohkem, kui 10—12 emist. Mõlemat sugu pruugitagu kõige pikkemalt 4 aastat paaritamiseks. Emise paaritamine sündigu aastas laks korda. Poegimise aeg olgu alati selgeste teada, et emmised sell ajal paremine toidetud ja teistest lahuses saaksiwad hoitud.

8. Kui juhtub, et kult liiga kuri on ja teisi figu weriseks kisub, fiis piab tema kihwad suust ära murtama.

9. Niisugust emist, kes oma poegi ära püiab süia, ei ole tarwis sugutoojaks hoida, sest tema ei jäta seda paha moodi mitte maha.

10. Kõige parem paaritamise aeg on Märtsi- ja Oktoobri kuul.

11. Sigu, mida nuumatakse, piab hakanuses nõrgemalt söödetama ja nendele, iga kestmise sia jauks, üks lood lupja söögi sisse panama. See hoiab nendest mitmed haigused eemale. Ka wõib peenikest sütt söögi sisse panna, mis nende terwisele ka wäga hea on.

12. Sugugi ei ole kasulik, kui sigadele soolast, liig haput ja toorest toitu antakse, waid kõik piab keedetud ja külmaks jahutatud olema; toorest sööki ei jõua siga nii ruttu ära seedida, kui tarwis ja ta tuleb terwelt ning kasu saamata jälle wälja. Sellepärast katsugu igauks, kellel wähägi wõimalik on, oma sigu keedetud söögiga nuumata. Sigade sööki ei pia aga mitte palju walmis keedetama, et ta halvaks ning hapuks ei lähaks.

13. Roguni kahjulik on, kui sigadele korraga palju sööki ette antakse, nõnda et järg künas seisab; neile antagu paras osa ja küna saagu igaford enne söögi sisse kallamist puhastatud.

14. Nädal ehk poolteist enne tapmist wõib sigade söögi sisse peutäis linaseemneid panna ja ühes ära keeta. See ajab nende liha diete raswaseks, et lust on waadata.

1. Söögiisu puudus.

Kui sial söömaisu ära on, ilma et mingit iseäralikku haigust tunda oleks, siis ei ole tema

seedimine mitte õiges korras. Kõige parem abi sellewastu on, et loomale igakord ise sööki antakse. Kui see ei awita, siis piab igapäew 2—3 korda 1 teelusika täis rohku sisse andma, mis järgmisel wiisil on kokku segatud ja pulturiks õerutud: Kalmuka juuri, koirohtu, antimooniumi ja kwasia, igast ühest 2 loodi.

2. Kõhuwalu.

Haiguse märgid: Siga kujuk ennast kõwerasse kokku, jookseb rahutumalt senna ja tänna, püherdab tihti aseme peal, kisendab, ägab, jääb kõhust kinni; kõrwad on külmad. Mõnikord ajab ka keha õhku liialt täis.

Tõbi hakkab harjumatast ja seedimisele raskest söögist, kihwtistest rohtudest ja soolika ussifest.

Haiguse ajal piab looma soojas lautas pidama. On haigus ussifest tulnud, — mis sellest tunda, et roojaga ühes ussa wälja tuleb — siis on järgmine rohi hea: tõrwa, ahju tahma, hirsesarwe õli segatakse igast ühest ühe palju kokku ja määratakse sellest päewas kaks korda warese muna suurune tükike siale keele peale. Kui aga haigus kihwtiste rohtude söömisest on tulnud, siis piab arsti abi otsima, sest et iga kihwtimise wastu isesugust rohku tuleb pruukida, pealegi kihwtiseid, mida iga inimese kätte ei anta,

sest et õppimata inimene nendega palju kahju võid sünnitada. Seedimisele raskest söögist hakanud haigused paranevad iseenesest ära, kui loomale kõlblikumat sööki hakatakse andma.

3. Kõrvaussid.

Sagedaste lõhkevad suuwise palatva ilmadega sigade kõravad ära. Sinna lõhede sisse munevad kärpsed omad munad, millest tõugud siginevad. Sellest tõuseb kange sügelemine, nii et siga sagedaste kõrva raputab, iga asja vastu nõhib ja tagumiste jalgadega kõrva kratsib. Tihti lööb sarnasel kordadel kõrvade sisse põletik, mis neid paistetama ajab ja viimaks koguni kuulmisele wiga teeb. Need tõugud piawad surmatud saama, mis hirmesarwe õli ehk kõrvaga määrimise läbi sünnib.

4. Silmahaigus

tuleb kõige rohkem põrsaste juures ette. Ta sünnib rõugete, palatva päikese ja tolmu läbi. Silmad on väga punased ja wesised, kulmud tursunud, punased ja rähmaga koos. Et silmad sagedaste üsna kinni on paistetanud, siis ei näe siga midagit ja müksab igasse kohta peaga külge. Arstimiseks on waja linast nartsu wõi

wammi piima sisse kasta ja sellega filma küllest mäda aegamööda niisutada ja puhtaks pesta. Kui haigus alles noor ja punetus ning paistetused kange, siis on waja filmi 4—6 korda päewas külma weega pesta; weel parem on, kui weele mõni tilk tinaäädikat sekka panna.

5. Kaela haigus.

See haigus tuleb külmetamisest, külmast wihmast, joogi puudusest, soolasest söögist ja ka liig palatusest.

Tõbe märgid on: siga on uimane, ei söö, raputab sagedaste peaga. Keel on esite punane, pärast pruun. Heal on wderas.

Arstimine: Sial on waja kõrwast werd lasta ja haput piima süia anda. Piimale wõib 1 lood glauveri soola sekka panna.

6. Röha.

Röha hakkab tolmust, tolmuse toidu söömisest ja külmetamisest ning külma õhu sissehingamisest. Arstimiseks on tarwis 1 osa salmiaku, 2 osa weewliantimoniumi ja 5 osa peeneks õerutud wenkeli seemet (Fenchelsamen)

meega pudruks teha ja sellest neli korda päewas
warse muna suurune tüki sisse anda.

7. Tiisitus.

See haigus on siäl siis, kui ta, ehk küll
rohkestes sööb, aga siiski päew päewalt kõhne-
maks jääb. Selle wastu on hea kui $\frac{1}{2}$ loodi
peenikest seepi ja lood antimoniumi wee sees
ära sulatatakse ja sellest siiale mitu päewa
järestiku sisseantakse.

8. Rõuged.

Selles tõbes on siga laisk; ta pea on maa-
saba ei ole enam rõngas ja harjased on püsti.
Naha peale tulewad punased lapid nähtawale,
mis mõne päewaga, selge wedelikuga täidetud
rakufesteks muutuvad. Warsji kuiwawad need
ära ja kukuvad 4—5 päewa pärast kestana
maha, ning jätawad punased, sügawad armid
järele. Rõige rohkem ajawad rõuged pea ja
kintside sisemiste külgede peale, misläbi loomal
läimine waetwaliseks saab ja filmad ülespaiste-
tawad. Rõige rohkem tuleb seda haigust põr-
faste juures ette.

Miipea, kui haigus nähtawale ilmub, piab

haiget looma kõhe isepaika pantama, et haigus ka teiste külge ei hakkaks.

Arstimine: Silmi piab mitu korda päewas leige piimaga pesema, et nad mädast puhstad seisawad. Iga päewa jauks tuleb 4 loodi weetlit ja 8 toodi kadaka marju segamine puruks tampida ja hapu piima- ehk hapu taigna kõrdiga sisse sööta.

9. Põrnatõbi.

Haiguse märgid: siga käib ümber, nagu lammas, hingab ruttu ja kõhib. Arstimine: haigel loomal lastakse werd, ja antakse wõilille sööki, mis puruks on raiutud ja hapu piimaga keedetud. 3 loodi ammoniakgummi, niisama palju salmiaki ja 6 loodi Weneedikute seepi segatakse kokku ning pannakse sellest $\frac{1}{12}$ jagu korruga söögi hulka. Haige loom saagu teistest lahuses peetud.

10. T ä i d.

Need loomakesed siginewad siiale kehwa söögi läbi külge. Kui neid näha on, siis piab siiale paremine süia andma ja teda pihlaka koorte-

kaelu okste- ning koirohu-keedu weega pesema. Ra pidada hea olema, kui kaelu oksti sigade pahma hulka pannakse; see ei lastwat täid sigineda.

11. Tangus siga

on sellest tunda, et sial keele all weikesed rakukesed on. Tõbi algab joogi puudusest ja kange soolase toidu söömisest. Arstimiseks antakse siale fibri- wdi misu juurt (schwarze Nieswurzel) sisse. Ra wdib werd lasta.

12. Ristluist ära.

Haiguse märgid: siga on tagast kange, ei jõua tagumiste jalgade peal seista, waid wiab tagumist otša järel. Keele küljes ja kurgu laes on pisikesed rakukesed.

Arstimine: $\frac{1}{2}$ loodi antimooniumi, $\frac{1}{4}$ loodi weewlit ja $\frac{1}{4}$ loodi kampust tambitakse katti ja antakse natukesse mee ja jahudega loomadele sisse. Ristluude ümber tuleb rätifuga jää tüfid, ehk külma wee sisse kastetud rätif siduda.

13. Kärnad.

Tõbe märgid on: siga nühib enmast kangeste, nõnda et mõnest kohast üsna paljaks ja weriseks

lähäb; naha peal on kuitwa kõõma ehk rakkusid näha. Arstimine on järgmine: nädal otsa antakse siiale iga päew kolm korda 2 kventiini rawanduse kivi ja niisama palju weewlit, mis üheskoos peeneks on tambitud, söögi hulka. Väljast poolt pestakse siga tuhast ja kanasitast tehtud lehelisega. Kui see ei piaks mõjuma, siis wõdetagu peenikest weewlit ja puhast salpeert, mõlemaid ühe palju, tehtagu linaseemne ehk puudliga salwiks ja määritagu sellega karnaseid kohti.

14. Liikme nikastus.

Kui siga oma jala liikmest ära on nikastanud, siis piab katsuma seda paigale wenitada ja haiget kohta salwiga wõida, mis neljast loodist seebist ja natukesest peenikeseks derutud kampusest kõwa põletatud wiina sees pudruks on tehtud.

15. Hammustatud haawasid

parandatakse sellega, et neid iga päew tärpeniini õliga määratakse.

16. Paistetused, haawad ja muhud.

Tõukamise, löömise ja hammustamise läbi ajawad wigastatud kohtade peale paistetused,

mis pärast paiseteks muutuvad. Et seda teelda, saavad niisugused paistetused, nii sagedaste kui võimalik, külma weega niisutatud, millele naturaalse tinasuhkurt juurde on pantud.

Lihtsad haavad, kus paljalt nahk ja liha wigastatud on, paranewad iseenesest; siiski on neid tarwis suwel tõrwaga määrida, et kärpseid ja nende tõukusid eemal hoida.

Sügawa rinna- ja kõhuhaawade arstimist võetakse sigade juures arwaste ette, sest et niisugusel korral kõige parem nõuu on teda ära tappa. Hullu koera hammustatud haawadest on waja rohkeste werd lasta, ja pärast tulise rauagu põletada ning siis mõni aeg Hispaniakärpse pulbrit peale puistata.

Muhkude peale pannakse kloori lupja, sinist witrioli ehk põletatud maarjääb.

17. Rabandus.

Rabandus tuleb siiale liig ahnest söömisest ehk wastu kanget tuult jooksmisest. Haiguse märgid on: siga ei söö, on norus, kõrwad on temal külmad, lamab enamiste maas, ja kui kõnnib, siis koguni kangelst.

Arstimine: loomal tuleb kaks korda päewas werd lasta ja kumbagil korral järgmist pulbrit weega sisse anda: 1 lood punast entfiaani juurt, 1 lood kadaka marju ja üks kwen-tiin lampust, mis kõik puruks tambitud ja pulb-riks segatud saawad.

Rezkmise sigadele antakse pool ja pörsastele weerand osa sellest pulbrist.

18. Pažadamise

waštu antakse siiale üks kord päewas pentäis kuitwatud ja keedetud mustik-marju. Kui neid aga saada ei ole, siis wõib mõned tilgad weewli-haput söögi sekka tilgutada. Haiget looma piab soojas hoidma, kuitwi hõlgi alla panema ja te-male kuitwa sööki andma.

19. Paistetatud jalad.

Kui siad kaua mööda kõwa teed käitwad, siis sigib sellest jala päkkadesse, sõrgade alla põletik, mis jala paistetama ajab ja looma astuda ei lase. Mõnikord on haigus nii ränk, et sõrad jalgade otjast maha kukuwad.

Et selle eest hoida, piab figu käigi pial päewas kord wette ajama. On aga haigus

juba külge hakkunud, siis peetakse siga tundide kaupa külmas vees, ehk lautas, kus natukene niisket lehma sõnnikut on. Kui sõrad juba jala küljest lahti on hakkanud minema, siis löigatakse laheline jagu nuaga ära ja niisutatakse haawa kaks kuni kolm korda päevas aloetinkturiga. Kui aga juba terve sõrg ära kukkunud on, siis siutakse jalale tõrwa sisse kaste tud lapid ümber.

20. Ummistuse tõbi.

Kui siga ummuses on, siis võta peutäis linaseemneid ja niisama palju soola, keeda neid toobi osa wee sees nõnda, et sool täieste ära on sulanud ja aja seda wedelikku pritsiga takka otsast, ummusesse oleva siale, sisse. Britsi toru ots piab aga enne õliga saama määritud.

21. Luu murdmine.

Kui niisugust õnnetust juhtub, siis on tarwis, et murtud liikme otsad vastamisi saavad seatud ja lahasse pantud. Selleks võetakse kaks ehk kolm pilpa moodi puud, seatakse üksteha walt pannes ja riide ribakesi ümber mäsfiides — haige liikme ümber kokku. Kui see on sün-

dinud, siis lastakse kõige vähemalt 10 päeva haige liige lahti peastmata seista. Siis võib järele waadata, kas mitte paclakesed liig kõwaste finni ei ole ja kui seda on, siis piab neid lödweemale lastma; aga lahapuukesed piawad liikumata paigale jääma.

Haiget kohta piab wahete wahel külma weega niiskeks tegema, aga muud rohutu ei ole tarwis peale panna.

22. Oksendamine.

Selle häawitamiseks wõta käge muna kollane, liuta seda wee sees ja anna sellest iga käge tunni järele loomale sisse. Kui see ei aita, siis anna siiale kolm korda päewas — iga korral üks lood — tärianki sisse, kuni oksendamine järele jääb. — On aga oksendamine sellest tulnud, et siga kihwti on söönud, siis piab temale ruttu õige rohkeste palawat wett sulatud wõiga sisse andma, et ta kihwti osakesed kõik wälja wõiks oksendada.

23. Sõtgu tõbi.

Kui siga orgi ehk mõne muu terawa asja jala sisse on sõtkunud, siis on tarwis seda

hooljaste wälja wõtta, et temast mitte tükikest sisse ei jää. Siis tuleb wiina haawade sisse walada, pisut takku wiinaga märjaks teha, haawa peale panna ja haige jalale riidest kotifene otsa siduda. Seda tehtagu seni, kuni siga enam ei lonka.

24. Zooksja tuli.

Haiguse märgid: kael lähäb palatwaks ja paistetab ruttu ülesse, kõige rohkem kurgu sõlme juurest, millepärast siis siga oma söögi isu kaotab, sest et paistetuse neelamist keelab. Wedelad wõib siga weel neelda; heal on wõeras, kaela peale tulewad punased plekid nähtawale, mis aega mööda endid rohkem ja rohkem laiali lautawad ning mustemaks lähawad, kuni põletilooma elu lõpetab. Mõnikord hakkab see haigus ka tagumise poole külge, aga igatord on ta wäga kardetaw ja külge hakkaw. Ehk tagapool küljes paistetuse küll wähem on, kui eespool ilmuwa haiguse juures, siiski on walu mõlematel kordadel hirmus suur. Mõned siad surewad warem, teised hiljem, aga üle nelja päewa ei ela palju mitte.

Selle haiguse parandamiseks ning ära häwitamiseks ei ole siiani weel abi leitud. Aga tema laiale lagunemist teiste sigade külge on küll wõimalik keelda.

Kui niisugust hirmust külge hakkajat ning surmale viijat haigust mõne aja juures näha on, siis piab jalamaid haige terwetest ära saama lahutatud. Terwetele sigadele tuleb wedelat sööki anda, mis kllide, tangudega ehk jämeda jahuga on segatud; kui haput piima on, siis võib seda ka sugu sekka panna. Peale selle tuleb igale wana siiale 2 korda päewas hommiku ja õhtu söömaga sisse anda: $\frac{1}{2}$ loodi puhastatud salpeetert ja 1 lood glauberi soola; poole aastase sigadele sellest pool osa ja pörsastele $\frac{1}{3}$ osa.

Mõned arstid arwawad, et see haigus sellest tõuseb, kui siad kaua kestwa palawate ilmade ajal juua ei saa ja siis järsku kuskil külma pori sees endid jahutawad; siis weel järsk kange külma, tulitama läinud roht ehk hein j. n. e. olewat selle tõbe elule toojad.

Rohtude sisseandmine.

Siiale rohu sisseandmine ei ole mitte nalja asi, ja mõnigi kord toob ta loomale hädaohtu. Siga kisendab rohu andmisel lõpmata, ja selle juures lähäb rohi kergeste hingetõrresse, mis hõlpsaste surma võib tulla, sest et selleläbi kopsu põletik võib sündida. Sellepärast on wiisiks rohtu pudru kombel anda, mis laastu-

kesega keele peale määritud saab; weikesed pulwri jaufesed wõib kuiwalt keele peale riputada, ehk antakse seda õdneks tehtud kartohwle sees wõi pudru tükikesega. Suhtub aga rutulist rohuandmist tarwis olema, siis piab lusika täie kaupa suure ettevaatuslega loomale suhu kallama, aga ikka selles filmapilgul, kui siga just mitte ei karju. Sisseandmise juures piawad mitu meest siga kinni hoidma; kaunis jäme kaigas pannakse loomale lõugade wahele, hoitakse suu ülesse poole ja walatakse, nagu ülemal üteldud, lusikast ehk ka peenikesse kaelaga pudelist rohstu sisse. Et see aga wäga kardetaw on, siis on uuemal ajal nõnda tegema hakatud, nagu alamal saab õpetatud:

Kõie üks ots pannakse aasa, topitakse siiale suhu ja tõmmatakse ülemise lõua ümber kinni, mis peale kõie teine ots mõne kõrge asja külge seutakse. Siga surutakse siis tagaspidi, nõnda et pea liikumata seisma jääb. Siis sügatakse looma kaela ja selga, kuni ta karjumise järele jätab. Du loom rahulikult jäänud, siis pissetakse temale süe pihid risti lõuge wahele ja määratakse pihvide arude wahelt putru keele peale; on määritud, siis tõmmatakse kõhe tangid lõugade wahelt ära, et siga rohstu allaneelata wõiks.

Werelastmine.

Rõikide koduloomade seast on siiale werelastmine kõige raskem, sest kaela küljes on weresoon liiaks sügawal peki all, nii et teda waeuwalt ülesleida wõib; sellepärast piab teistest kohtadest werd püüdma lasta, mis aga mitte igakord heaste korda ei lähä, nimelt sellepoolest, et werd mitte niipalju wälja ei jookse, kui waja on. Sial saab harilikult ikka kõrwadest ja sabast werd lastud. Kõrwast werd lastes lõigatakse kõrwa wälimisest küljest, üsna juurika ligidalt, nahk kuni luuni katti, kust kaunis rohkeste werd wälja woolab; ei tule aga ühest kõrwast mitte tarwilikku jagu, siis piab teisega niisamuti tehtama.

Sabast werelastmisel pole muud kunsti, kui et terawa nuaga saba otsast tükk maha lõigatakse. Piaks werejooks kauemine wältama kui soowitakse, siis saab saba lullile sibe kõrwaste ümberpantud. Kõrwadest werewoolamine jääb iseenesest järele.

Tä h e n d u s: Wiendamas jaus on sigade kohta weel mitmed juhatused ja õpetused.

V. Mitmesugused õpetused ja teadused.

1. Tiinuse aeg.

Restmiseks tiinuse ehk kandmise ajaks arwa-
takse: hobustel 340 päewa, weistel 285 p.,
lammastel ja kitsedel 154 p., sigadel 120 p.,
koertel 63 p. ja kassidel 56 päewa.

Rõige pikem aeg on: hobustel 419 p., weis-
tel 321 p., lammastel ja kitsedel 158 p. ja
sigadel 133 p.

Rõige lühem aeg on: hobustel 330 p., weis-
tel 240 p., lammastel ja kitsedel 146 p. ja
sigadel 109 p.

2. Tiinuse tabel.

Tiinuse aegatus.	T i i n u s e t a b e l.			
	Hobustel.	Weistel.	Lammastel.	Sigadel.
1. Märil.	2. Jüulil.	8. Wiinal.	4. Jaanil.	23. Jüril.
8. "	9. "	15. "	11. "	30. "
15. "	16. "	22. "	18. "	7. Lehel.
22. "	23. "	29. "	25. "	14. "
29. "	30. "	5. Dalwel.	2. Seinal.	21. "

Tinnuse hõlatus.	Tinnuse ots.			
	Hobustel.	Wetstel.	Lammastel.	Sigadel.
5. Kiiinl.	6. Määril.	12. Talwel.	9. Heinal.	28. Lehel.
12. "	13. "	19. "	16. "	4. Jaamil.
19. "	20. "	26. "	23. "	11. "
26. "	27. "	3. Jõulul.	30. "	18. "
4. Paast.	2. Kiiinl.	9. "	5. Põituf.	24. "
11. "	9. "	16. "	12. "	1. Heinal.
18. "	16. "	23. "	19. "	8. "
25. "	23. "	30. "	26. "	15. "
1. Jüiril.	2. Paast.	6. Määril.	2. Wihkel.	22. "
8. "	9. "	13. "	9. "	29. "
15. "	16. "	20. "	16. "	5. Põituf.
22. "	23. "	27. "	23. "	12. "
29. "	30. "	3. Kiiinl.	30. "	19. "
6. Lehel.	6. Jüiril.	10. "	7. Wiinal.	26. "
13. "	13. "	17. "	14. "	2. Wihkel.
20. "	20. "	24. "	21. "	9. "
27. "	27. "	3. Paast.	28. "	16. "
3. Jaamil.	4. Lehel.	10. "	4. Talwel.	23. "
10. "	11. "	17. "	11. "	30. "
17. "	18. "	24. "	18. "	7. Wiinal.
24. "	25. "	31. "	25. "	14. "
1. Heinal.	1. Jaamil.	7. Jüiril.	2. Jõulul.	21. "
8. "	8. "	14. "	9. "	28. "
15. "	15. "	21. "	16. "	4. Talwel.
22. "	22. "	28. "	23. "	11. "
29. "	29. "	5. Lehel.	30. "	18. "
5. Põituf.	6. Heinal.	12. "	6. Määril.	25. "
12. "	13. "	19. "	13. "	2. Jõulul.
19. "	20. "	26. "	20. "	9. "
26. "	27. "	2. Jaamil.	27. "	16. "
2. Wihkel.	3. Põituf.	9. "	3. Küing.	23. "

Ziinnise hakatus.	Z i i n n i s e o t s .			
	Hobustel.	Weistel.	Lammastel.	Sigadel.
9. Miskkel.	10. Põikuf.	16. Jaanil.	10. Kiiinl.	30. Jõulul.
16. "	17. "	23. "	17. "	6. Määril.
23. "	24. "	30. "	24. "	13. "
30. "	31. "	7. Heinal.	3. Paast.	20. "
7. Wiinal.	7. Miskkel.	14. "	10. "	27. "
14. "	14. "	21. "	17. "	3. Kiiinl.
22. "	21. "	28. "	23. "	10. "
28. "	28. "	4. Põikuf.	31. "	17. "
4. Talwel.	5. Wiinal.	11. "	7. Jüiril.	24. "
11. "	12. "	18. "	14. "	3. Paast.
18. "	19. "	25. "	21. "	10. "
25. "	26. "	1. Miskkel.	28. "	17. "
2. Jõulul.	2. Talwel.	8. "	5. Pehel.	25. "
9. "	9. "	15. "	13. "	31. "
16. "	16. "	22. "	20. "	7. Jüiril.
23. "	23. "	29. "	27. "	14. "
30. "	30. "	6. Wiinal.	2. Heinal.	21. "

3. Paaritamise aeg.

Hobune tarvitab 24—36 tundi, lehm ja lammas 12—24 tundi, siga 30—40 tundi. Rui nad kandma ei jäänud, siis otsib hobune 8—10 päeva järel, lehm 21—28 päeva järel, lammas 14—21 päeva järel, siga 21—28 päeva järel. Poegimise järel otsib hobune 14 päeva pärast, lehm 28 päeva järel, lammas 185 päeva järel ja siga 35—42 päeva järel.

4. Ema=loomade arv.

Ühe isa=looma jaoks arvatakse ema=loomi: hobuste juures 35—40 tükki, veiste juures 40—50 tükki, lammaste juures 35—40 tükki, kitsede juures 60—80 tükki, sigade juures 15—20 tükki, kanade juures 15—20 tükki, partide juures 10—12 tükki, anide juures 5—8 tükki ja tuwikeste juures üks ainuke.

5. Sugu toomise aeg.

Rõige kasulikum sugutoomise aeg arvatakse olewat: täkkudel 5—10 aasta wanaduses, märeadel 4—12 a. wanaduses, pullidel 2—5 a. wanaduses, lehmadel 2—10 a. wanaduses, kuldil 2—4 a. w., emmisel 2—4 a. w., oinal 2—3 aasta w., utel 2—6 aasta wanaduses.

6. Sugu hobuste valimisest.

Sugutäkul piatwad kõik head hobuselised omadused olema ja tugewa jõuu kõrval ka tarvilik raskus — ei mitte suurte kontide ega rohke raswa tõtu, vaid kindla muskli liha poolest. Peale selle olgu temal eest waadates lai rind, laugelt kumerad külje-konid, iseäranis kopsu kohalt, et südamel waba ruum oleks. Üleüldse olgu tema kindla lihaga; pea, lakk ja saba kõige ilusamas olekus, täielise terwisega, kõwa wastupidamisega, ei mitte kartlik, ei kuri,

laisk ega mõne muu niisuguse halwa omadusega. Rabjad ärgu olgu liiga lambid ega ka liig püsti, waid parajad; ei pia nendes ka kõige wähematki lõhet ega murret olema. Karw olgu file ja ühe wärwiline aga mitte kirju; kõige soowitatavam on must ja kõrw.

Sugumära walimine nõuab niisamuti ette waatamist ehk see küll pisut teistsuguste tingimistega sünnib, kui täkkude juures sai nimetatud. Esiteks piawad temal need leha jaud heaste täiskaswanud olema, mida sugutamiseks pruugitakse, nimelt tuleb leha suuruse ja laia tagumise poole peale waadata. Ärgu walitagu mitte liig weikesti märasid suguloomadeks. Mära jõudu wõib üksnes töötegemise wõimu läbi tunda; ärgu arwatagu aga mitte rammusaks sööditud hobust kohe tugewaks. Sugumära juures on ka seda tarwis tähele panna, et ta ruttu kandjaks jääb, kergeste sünnitab, heaste imetab ja warja wastu õrnust awaldab; temal piab ka rohkeste piima olema.

Suguhobuste paaritamist ei piaks enne wiie aastast wanadust ette wõetama, sest et selle aja sees nendega juba tööd on tehtud ja nende omadusi tundma õpitud. On täieste teada, et nad head ja terwed on, siis wõib märasid juba kolme aasta wanaduses täku juurde wiia. Suguhobuseid söödetaguga heaste, aga ärgu ae-

tagu mitte raswa. Ra on hea, kui nendega tööd tehakse, aga see sündigu parajal mõedul. Tätku mõib päewas ainult üks korda märade juurde lasta. Kolme aasta wanusele täkule saab aastas 20 mära arwatud, nelja aastasele 30, wiie aastasele 50 ja wanemalt weel rohkem. Niipea, kui mära tätku himustab, piab teda karata lastama. Si jäämid ta sellest korrast kandma, siis piab teda neljandamal ehk üheksandamal päewal jälle täku juurde wiidama. Karwa poolest soowitakse seda, et must täkk musta märaga ja kõrwi täkk kõrwi märaga paaritud saaks, aga mitte segamine.

Tõu poolest on Gesti- ja Soome-tõugu hobused kõige kasulikumad sigitada ja kaswatada.

7. Sugu weiste walimisest.

Sugupulli keha olgu tugew, keskmisses suuruses, pea kerge, silmad suured ja ergud, rõõmsa waatamisega, lai rind, küljeluud kaugele kummiss, selg sirge, ristluudest lai ja tugew ning üleni sileda karwaga. Piab ka seda tähele panema, missugune ta ema oli, sest hea piima lehm jätab omad head omadused isast-sugu järeltulejate läbi mitmele põlwele päriks. — Sugulehm olgu enam peene kui liig tugewa keha ehitusega, kerge pea ja kae-

laga, peenikeste ja wäheliste läikivate sarwedega, suure kõhuga, peene sabaga, hea udaraga ja tubli piima soonedega, millel kõhukoopa juures lai awadus on, fileda ja peene sarwaga. — Sugupulli wõib juba 1¹/₂ ehk 1³/₄ aasta wanuselt sugutamiseks tarwitada, kui ta aga sündimisest saadik on heaste toidetud saanud. Just niisamasugune lugu on ka noorde lehmadega. — Bullisid tarwitatakse arwaste rohkem kui wiie aasta wanaduseni, lehma aga nõnda kaua, kui nad rohkeste piima annawad, mis mõne juures 12., mõne juures 16-ne aastani kestab. — Ühe pulli toimetada antakse, kui tema heaste on toidetud, 40—50 lehma aastas.

8. Sugu=lammaste walimisest.

Sugujäära walimises on hoolsat tähelepanekut tarwis, ei mitte üksnes tema liikmete seisukorra, waid ka willa poolest.

Jääral olgu suur, lai pea kõrge otsaesisega, jäme nina suurte ninasõõrmetega, nina peal woldiline nahk, suured filmad, kõwad ja nõnda kõwerdanud sarwed, et nad mitte palede külge ei puutu. Pea piab willaga kuni filmadeni kaetud ja see näu jagu, kus will puudub, lühikese, tiheda sarwaga ülekastwanud olema.

Rael olgu lühike ja jäme, selg lai, niisama ristluud, mis mitte järsku alla poole ei tohi langeda. Saba juurikas olgu lai. Will olgu paks. Peale selle olgu jääb parandamaist haigustest, nagu kurjast sõrahaigusest ja kopsutõbest täiesti terve.

Rui ka emalammaste walimise juures just mitte nii karwapealset uurimist tarwis ei ole, siiski piab ikka tähele panema, et nad ilusa liikmete ja willaga, terwed, paraja wanadusega, hea hammastega ja tubli udaraga on. Wanadus, millal sugulammaid jääradega kokku lastakse, on sugude järel. Inglis lammad ja Saksa meriinobastard lammad wõiwad juba $\frac{1}{2}$ kuni 1 aasta wanaduses kokku lastud saada, kui nad noorelt heaste toidetud on saanud; meriino lammad piawad aga enne kaks aastat wanaks saama, ja kui tahetakse, et nad diete suureks kasvawad, siis $2\frac{1}{2}$ —3 aastat. Terwed sugulammad jääwad 12-ne kuni 15-ne eluaastani kandjateks. Aga harilikult peetakse karmi willalisi emasid ainult 6—7 aastani, Englise lihakaswatajaid emalammaid kõige rohkem wiiendama aastani, ka meriino emad, kui neil mitte willakandjatena iseäralist tähtjust ei ole, piawad seitsmendamal aastal oma päiwi lõpetama.

Karmiwillalised ja täiskaswanawad tõuugu jäära-
sid ei wõi enne aasta wanuseks saamist sugutamiseks
tarwitada, southdown jäärasid mitte enne $1\frac{1}{2}$
aastat. Meriino jäärad wõetakse alles $2\frac{1}{2}$
kuni 3 aasta wanuses sugutajateks. Jäärasid
wõib kuni 8-ma aastani suguloomadeks tarwi-
tada.

9. Hobuse wanaduse tunde-märgid.

Hobuse wanadust tuntakse hammastest.
Hobusel on 12 lõige-hammast ja 24 puri-
hammast. Peale selle on täkkudel 4 lihw-
hammast, mis puri-hammaste ja lõige-hammaste
wahel seisawad.

Warsad sünnitwad enamiste nelja esimese
puri-hammaga ilmale, saawad mõne päewa
pärast keskised lõige-hammad juurde ja esimese
kuu sees kolmandama puri-hamma. Umbes $3\frac{1}{2}$
kuni 4-ja kuu sees tulewad mõlemad järgmised
lõige-hammad nähtawalle ning 6—8 kuu sees
lõige wiimasemad, ühtlasi 4-ma puri-hammaga.
Kõikidel neil hammastel on keskpaigas tume
haud sees. Kui hobune $2\frac{1}{2}$ aastat wana on,
siis wahetab ta eest 2 ülemist ja 2 alumist
lõige-hammast ära, $3\frac{1}{2}$ aasta wanaduse ajal
ka kaks järgmist ja $4\frac{1}{2}$ aastaga 2 wiimast
lõige-hammast. Selle aja sees wahetab ta

aeg-ajalt ka puri-hammad ära. Täkkude kihwad tulewad alles 4-mal ehk 5-mal eluaastal ilmfile.

Hobuse on **2 aastat** wana, kui temal 6 lõige- ja 5 puri-hammast on **3½ aastat**, kui temal 4 ärawahetatud lõige- ja 6 puri-hammast on, **4½ aastat**, kui temal 6 ärawahetatud lõige- ja 6 puri-hammast on; **wiien-damal** ja **kunendamal** aastal on alumistest hammastest kahel esimesel lõige-hammal haugud ära kulunud, serwa pooliste lõige-hammaste serwad on kulumas, aga haugud alles suured ja wahel seiswate lõige-hammaste haugud on weel seiswas; **seitsmendamal** aastal on üksnes weel serwa poolistel lõige-hammastel hauksid, esimesed lõige-hammad on juba kõik ära kulunud; **kohetjandamal** aastal on ka nurga pooliste lõige-hammaste haukudest weel wäga wähe näha; **ühelksandama** ja **kümnema** aastaga kaotwad need haugud ka ülemiste lõige-hammaste küljest ära ja pärast seda lähawad nende hammaste otsad ümarguseks. Mõnikord juhtub ka, et hammaste kulumine mitte just nõnda ei sünni, nagu ülewal on nimetatud. Nii pea, kui kõik eespool arutatud muudatused on täide läinud, ei ole enam wõimalik hobuse wanadust selgeste tunda. Hobuse wanadust, mis 12-ness aastast üle käib, wõib üksnes üksnes sellest ära tunda, kui nurga pooliste lõige-

hammaste pikkust tähele panna, niisamuti ka filmade ümber ja pea küljes olevaid karwu, kas seal palju walgeid seas on. Mida wanem hobune, seda rohkem lähawad tema filmade- ja peakarwad walgeks, filmad langewad hauku ja teha hoidmisest nähtakse wanaduse nõrkust.

10. Kust head piima lehma tuntakse.

Kes omal head piima lehma tahab osta, see pangu seda wahet, mis udarast kuni saba rooduni ulatab, hoolega tähele. Nimetatud koha peal on, heal piima lehmal, kõrgelle ulatawad wastupidi kasvawad karwa jooned näha, mis udara juurest peale algawad ja tagumiste jalgade wahelt ülesse kuni kusunuseni ulatawad. Rafina piimaandjatel lehmadel on niisuguseid ülesse poole kasvawaid karwa joonesid üksnes udara juures näha, keskmistel ulatawad nad poole waheni, aga kõige parematel wäga kõrgelle. See tundemärk pidada alati õige olema, kui lehm wasika põlwed ehk kasvatusel ajal ei ole rikunud.

Peale selle olgu weel tähele panna, et heal lehmal erk waatamine on, weifene pea, sisse poole pöördud kõwerad sarwed, suur suu, suur

lott esimeste jalgade vahel, kõhu all jämedad sooned ja hea suur hauk, kuhu need sooned ära kaubwad, enam peened kui tugewad jalad ning pikk saba ilusate jõhwidega. — Kõiki eespool nime- tatud märkisi wõib wafikalt tähele panna ja üksnes neid kaswatada, kelledest head piima lehma wõib loota.

11. Rohu sisseandmisest hobusele.

Rohu wõib loomale pakfult ja wedelalt sisse anda. Pakfult ehk klištre wiisil rohu andmine on lihtne, aga wedela rohu andmisega tuleb õieti ettewaatlik olla, et loomale mitte kahju ei sünni. On pulwert tarwis sisse anda, siis segatagu jeda jahu, wee ja meega parajaks taignaks, määritagu sellest, sileda pilpaga, muna suurune osa hobuse keele pära peale. Niisugused rohud, mis halvaste lõhnawad ja keele peal wäga kipitawad, tuleb wedelalt anda. Rohu andmise juures olgu kaks inimest. Esimene astugu pahemalle poole, tõstku looma pea ülesse poole ja tehku tema suu lahti; see, kes rohtu sisse annab, lähäb paremalle poole, wõtub pahema käega hobuse keele õrnaste wälja ning määrib pilpa peal olewa rohu taigna keele pära peale. — Wedela rohu andmise juures hoitakse looma pea rohkem ülespidi; rohu- andja pistab pudeli kaela puremise hammaste

kohale ja walab siis rohtu aega mööda loomale suhu. Rohu wõtjale antagu aega neelata. Kui hobune kõhima hakkab, siis on muist rohtu hingekõrisesse läinud. Sellepärast piab siis looma pea lahti lastama ja wõtama kuni kõha hoog järele jääb. Kõige parem abinõuu, wedelat rohtu sisse anda, on plekist pudel, sest selle juures ei ole seda karta, et ta katti lähäb ja suule wigä wõib teha.

12. Klistiiri panemiseft.

Klistiiri panemiseks nimetatakse seda, kui loomale mõnda awitajat wedelikku taga otsast soolika sisse pritsitakse. Et pritsiga ettewaatamata oleku läbi kahju wõib juhtuda, sellepärast soowitakse klistiiri panemiseks Esmerchi aparraadi. Selle aparraadi tegemiseks pole muud tarwis, kui apteegist kahe arfina pikune ja weikefese sõrme jämedune tükk gummitoru osta. Selle gummitoru üks ots tõmmatakse, pikuti läbi lastud hauguga, dõnes pulga otsa. Pulk piab gummi sees nii kinni olema, et wefi kinnitamise kohast läbi ei pease. Teine ots pannakse sellfamal kombel plekist lehtri otsa.

Selle riistaga tuleb järgmisel wiisil toimeta: esite hoitakse gummitoru alumine ots kinni, siis walatakse ülewelt seebi wett lehtri

sisse, lastakse natuke alt välja jooksta, et õht torust välja tuleks ja pistetakse siis alumine ots ettevaatlikult haige looma pära = soolika sisse. Selle peale hoiab teine lehtri umbes jala maad looma pära = soolikast kõrgemal ja nii jookseb vedelik sinna sisse. Kui ta vahel mitte ei piaks jooksuma, siis tõstetagu lehter kõrgemale, ja kui see ka ei aita, siis waadatud tagu järel, kas toru ots mitte soolikas olewa rooja läbi finni ei ole ummistanud. Vedeliku alalise lehtrisse walamise läbi wdib sellwiisil mitu toopi looma soolikasse walada. Piab aga selle juures tähele panema, et lehter wabete vahel mitte tühjaks ei jää.

13. Naritse panemiseft.

Naritse panemist toimetatakse järgmisel kombel: umbes jala pikkune, weikese sõrme laiune linase riide riba määratakse mõlemalt poolt küljest tärpentiini õliga ehk wdiga, üksnes otjadesst jäätakse natukene määrimata; siis tehakse napilt sõrme jämeduse pulga üks ots terawaks, muidu üleüldse siledaks ja siutakse niidiga tema teise otsa külge riide riba ühte otsa pidi finni. Nüüd lõigatakse loomale selle koha peale, kus naritsat tahetakse panna, naha sisse terawa

nuaga ristipidi tolli pikkune arm ja umbes neli ehk viis tolli alla poole teine niisama-
 fugune; siis pistetakse kepi terawa otsaga üle-
 walt armist sisse ja tõmmatakse naha alt läbi,
 alumisest armist wälja, nõnda et narits (riide
 riba) ihu sisse jääb; peale selle wõetakse narits
 pulga küljest lahti ja sõlmitakse tema mõlemad
 otsad kokku, et ta wälja tulla ei saa. Kolme
 päewa pärast tõmmatakse naritsat natuke edasi,
 nõnda et see koht, mis naha all oli ja mädaga
 koos on, wälja jääb. Nõnda tõmmatakse teda
 iga päew edasi. Wälimine jagu pestakse mädast
 puhtaks. On aga ta wäga hulkas, siis wõib
 mõne päewa pärast uut naritsat panna. 12-ne
 päewa järel wõetakse narits wälja ja pestakse
 haaw külma weega puhtaks, mis siis iseenesest
 paraneb.

14. Kärbsjete kautamisest.

Kärbsjete ja parmude kautamiseks ehk looma-
 dest eemalle hoidmiseks on wäga mõnus Brant-
 suse õli (Oleum Gallia), mida igast apteegist
 wõib saada. Seda õli pantakse jule otsaga
 weistele ja hobustele nende kohtade peale, kuhu

kärbsed ja parmud kõige rohkem asupaita võtavad. Ka on hea, kui seda õli loomadele, küljes olevate kärnade ehk fattiste kohtade peale määratakse, kuhu kärbsed kallale tikuvad. Selle juures tuleb aga tähele panna, et rohtu mitte pakfult ei võdi peale määrada. Umbes 24-ja tunni järele kaub rohu hais looma juurest ära, sellepärast piab teda siis jälle peale määratama, kui tarwis arvatakse olevat.

15. Võhkenud lehma nisad.

Võhkenud lehma nisad tulevad hea Wene seebiga puhtaks pesta, siis mageda võdiga võdida ehk määrada ja õrnalt lüpsata kuni nad terweks on saanud. Peale selle tuleb hoolt kanda, et lehmadel alati kuitu ase on ja et neid mitte muda-loikudest ja wirtja-haukudest läbi ei aeta.

16. Kabja äärseid kärnad.

Hobuse kabja äärseid kärnasid kautab puu-äädikas, kui teda weega pooleks segatakse ja siis selle segiga haigeid kohti iga päew pestakse.

17. Jalgade kõveraks minek.

Hobuse jalgade kõveraks minek tuleb sellest, kui looma liig noorelt raskele tööle summitakse. On wiga alles noor, siis aitab Hispaania kärbsse salw; seda salwi pannakse kest sääreluud jala tagumise poole peale naha sisse. Selle eest piab aga hoitama, et hobune oma suuga seda salwi jala pealt ära õeruda ei saa, muidu lähäb tema suu katki. Peale selle piab hobust kergemale tööle pruugitama. Ei aita ülemal tähendatud rohitsemine ehk kui jalg juba konksus on ja haigus wanaks läinud, siis wõib arst lõikamisega wiga parandada.

18. Rautamisele wõstik.

Kui hobune rautada ei taha lasta, siis pannawat temale kumbagi kõrwa sisse weikene kivi-kene ja see olewat suureks abiks. Peale selle on lahke ning sõbralik olek hobuse wastu palju parem abinõuu, kui waljus ja mõtlemata kumbel haamriga ehk muu raske asjaga löõmine.

19. Põrsaste närwus.

Põrsaste närwus ehk söögiiisu puudus, kus nad wedelat üksi imewad, aga paksu söömata jätawad, tuleb liighammastest. Liighammad on mustad ja seisawad ees keele otsa kõrwal. Kui niisuguseid näha on, siis tuleb põrsale sõrme jämedune pulk suhu panna, loomakene selili maha wõtta ja liighammas weikeste pihidega ära murda.

20. Poegade jõõja.

Sagedaste tuleb ette, et mõni emmis oma poegi püüib ära süia. Niisuguse hirmsa ning paha kombe kautamiseks olewat wäga mõjuto, kui põrsad sündimise järel wiinaga üle määritakse, et nad wiinast niiskeks lähawad. Wiina hais on siial wäga wastu meelt ja sellepärast ei söö ta põrsaid siis enam ära.

21. Hobuste lakad ja sabad.

Kui hobuste lakasid ning sabasid tahad ilusaks teha, siis pese neid sagedaste seebi ja weega

ning mahlagaga. Wõid ka nahka ühe jaltwiga deruda, mis 2-hest loodist meest, ühest loodist lina õlist, ühest loodist loorberi õlist ja ühest loodist sibula jahwtist tehaſje.

22. Hobuste läikiw karw.

Kui hobusele ilusat, läikawat karwa tahad anda, siis teeda sügisi ehk talwe iga hobuse jauks, nädalas kaks ehk kolm korda, peutäis linaseemneid kuue toobi wee sees ja anna seda jooki loomale sell wiisil 4 nädalat soojalt juua. See aitab, et hobune wana karwa ruttu ära ajab ja selle asemelle ilusa uue saab.

23. Lõhkujad hobused.

Kes omale niisuguse hobuse on ostnud, kellel lõhkumise ehk pillamise amet on, see piab waljaste külge filmalapid tegema ja nõnda seadima, et neid ruttu wõid filmade ette tõmmata, kui hobusel lõhkumise himu peale tuleb. Kui hobune enam ei näe, siis jääb ta kohe seisma ja tema omanik on lõhkumise hirmust peasenud.

24. Kartlikud hobused.

Kui mõni hobune liig kartlik on, nõnda et ta iga kõbina juures ja ka igat tee ääres oledwat kivi wõi mõnda muud asja kardab, siis saawat niisuguse paha kombe wastu abi, kui looma filmade äärest pikku ripse kartu wälja tõmmatakse. Peale selle on tarwis, et hobust iga asja juurde wiiaксе, mida tema on kartnud ja seda nuusutada lastakse. Sellega õpib ta tundma, et tema kartus on asjata olnud.

25. Kabja salwid.

Kui hobuste kabjad pudedad ehk abras on, wõta siis nende parandamiseks 2 loodi kollast waha, 4 loodi weise raswa ja 6 loodi kalatraani, sulata kõik, wähalise tule peal soojendates, kofku ja määri sellega kapju hooljaste.

Pakatanud ehk wee-kabja jauks wõta aga 2 loodi tärpentini, 2 loodi kollast waha, 4 loodi siaraswa ja 4 loodi lina-õli, mis niisamuti, nagu esimene salwiga tulewad kofku sulatada ja kabja peale määrida.

26. Lööja lehm.

Lööjat lehma, kellel niisugune paša amet on, et ta jalaga piima maha lööb, waigistab see kõige paremine, kui temale külma weega märjaks tehtud riie selja peale pannakse. Selle järelle jääb loom rahuliseks, kui ta ka enne küll pöörane on olnud. Tähendatud wiisil riide panemine aitab palju enam, kui jalgade kinni sidumine, mis looma weel pahuramaks teeb, kui ta enne oli.

27. Wasikate naba.

Wasest juhtub ette tulema, et wasikate naba ülesse paistetab, siis wõib seda järgmisel wiisil parandada: wõta sooja magedat wõid, mil-
lel sugugi soola sees ei ole, ehk kui seda ei ole, siis sooja magedat sia-raswa ja deru sellega paistetanud naba.

28. Koore headus.

Kui head wõid tahad saada, siis ei aita selleks mitte masinad ega kiidetud röösk koor,

twaid puhtus igas asjas ja koore klaas- ehk
kivi-nõuude sees hoidmine, lahke õhu ja paraja
soojuse käes (14 gr. R.) pidamine. Muidugi
mõista, et lehmad heaste piawad toidetud saama,
puhtaste hoitud ja nendega mõistlikult ümber
käidud. Kui sell wiisil oled teinud, nagu siin
tähendasin, siis wõib hapukoorest weel paremat
wõid saada, kui röötsast koorest. Ka on tema
walmistegemise waetw siis kerge.

Soovitawad uued raamatud.

1. **Talurahwa köögiraamat.** Õpetus, kudas kõik suguseid söökisid ning jookisid, mis talurahwas tarwitawad, tuleb walmistada. Hind 20 kop.

2. **Kookide tegemise õpetus.** Hind 10 k. Selles raamatus antakse juhatusi, kudas kõik suguseid magusaid saiakesi, suhkru pätsikesi, wormi- ja kõik suguseid muid kookisid tuleb walmistada. Temas on 70 õpetust.

3. **Adressiid ja proowi-kirjad.** Näitlised õpetused, kudas kõik suguseid aadressisid (Gesti- ja Wenekelles) ja kirjasisid — olgu need kohtudele ehk muudele inimestele — tuleb kirjutada ja mis sugust seadust nende juures tuleb tähele panna. Hind 20 kop.

4. **Wändra jutumees.** 10 õpetlikku muistejuttu. Hind 20 kop. — Sellesarnaseid

juttusid ei ole Gestikeeles seiemaani veel mitte ilmunud.

5. **Zenowewa.** Tõelik ja wäga hale jutt. Hind 10 kop. Seda juttu on juba mitmel korral trükitud ja Gestikeelde tõlgitud, aga rahwa igatsus ning nõuudmine tema järele on nõnda suur olnud, et teda jällegi on wäljaantud.

6. **Zastu palweraamat,** kus mitmesugused palwed sees on. Hind 5 kop.

7. **Sioni päike.** uus palweraamat, kus kõiksugused palwed sees on. Hind 20 kop.

8. **Paradiisi wõti.** Täieline naisterahwa palweraamat. Hind 10 kop. Wäga tähtjas naisterahwastele. Iga mõistlik naine ehk ka neiu muretsegu omale see raamat!

9. **Jõulu jutud.** Tõelikud ja õpetlikud raasukesed. Hind 5 kop. Wäga kohane lastele kinkimiseks.

10. **Jõulu kingitus lastele.** Selles raamatus on 35 armast laulu. Hind 5 kop.

11. **Vaste jutud.** Selles raamatus on 45 õpetlikku juttu ja lugemist; sünnib nendele lastele, kes aabitaja õppimist on lõpetanud. Hind 10 kop.

12. **Zastu laulud.** Mitmesugused väga mõnused ilmalikud laulud, mida noored inimesed väga armastavad laulda. Hind 10 kop.

13. **Islandi kirjad.** Väga imelik kosjajutt, mis nõnda osavaste on kirjutatud, et teda kõikidele sünnib soovitada. Hind 15 kop.

14. **Mereft leitud.** Tõelik jutukene auusa neiu kindlast armastusest. Hind 5 kop.

15. **Jutud Siionist.** Tõelikud õpetlikud lugemised noordele ja wanadele. Hind 5 kop.

16. **Suremata juut.** Hale lugemine Kristuse äravõlgajast Ahastveerusest, kes surma ootas ja otsis, aga seda mitte ei leidnud. Hind 5 kop.

17. **Suured jaladused.** Tõelik lugu. Hind 20 kop.

18. **Nõia weskle.** Õpetlik lugu, milles nõidade ja kodukäijate kawalad tembutamised awalikuks tulewad. Hind 20 kop.

19. **Wali äiataat.** Tõsine perekonna lugu käesolewast ajast. Hind 20 kop.

20. **Glusalt maetud.** Õpetlik jutustus. Hind 15 kop.

Täheendus: Neli wiimast raamatut on F. Hoffmanni biblioteegist Gesti keelde tõlgitud. Nad on kõik õpetlise ja hea eeskujulise sisuga, sellepärast wõib neid iga raamatu lugejale kasuga soowida.

5
5
Hind 30 kop.
5
5